

शा.भा.
७०

4

वश्चदृश्यतइति अतउत्तरं पठति श्रीयावदधिकारमवस्थितिशधिकारिकाणां नास्माभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृत
दुकृतयोर्विनाशउक्तः अपितु येषां ज्ञानिनां देहपातानंतरं मर्चिरादिगतिः प्राप्ता तेष्वां देहपातसमये सुकृतदुकृतस्य
रूपाः वशिष्टादीनां स्वाधिकारिकाणां न देहपातादंतरं मर्चिरादिगतिप्राप्तिः प्राप्ता स्यादधिकारस्यासमाप्तत्वात् तेषां कर्म
विशेषाणां अधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारसमाप्तिपर्यंतं कर्म न क्षीयते प्रारब्धस्य कर्मणां नो ग्रादेव ज्ञेयः अत आधि
कारिकाणां तदर्थं कर्म यावदधिकारमवस्थितिष्ठते अतस्तेषां न देहपातादंतरं मर्चिरादिगतिप्राप्तिः श्री अनियमः स
र्वेषां मर्चिरादिः प्राक्कानुमानाभ्याम् उपकोशत्वादिषु ये कृपासने धृतिरादिकागतिः श्रूयते किं तन्निष्ठा नामवत
यावत्प्रतिपत्तिरुत सर्वेषां ब्रह्मोपासननिष्ठानामिति संशये इतरं च नामानात् ये चेमेरएष्य श्रद्धां तप इत्युपासने च
ज्ञासत्यमुपासते इतीतरं सकल ब्रह्मविद्योपस्थापकत्वे ब्रह्मणाभावाच्च तन्निष्ठानामेवेति प्राप्ते धिधीयते अत्र
यमइति सर्वेषां सर्वोपासननिष्ठानां तमेव गंतव्यत्वात् तन्निष्ठानामेवेति नियमो नास्ति सर्वेषां तथेव हि गमने सति
प्राक्कानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः अन्यथा विरोध एवेत्यर्थः श्रुतिस्तावच्छ्रद्धादोग्यवाजसनेयकयोः पंचा
ग्निविद्यायामर्चिरादिमार्ज एतस्य ब्रह्मोपासननिष्ठानां गमनमाह य एव मे तद्विदुर्य चेमेरएष्य श्रद्धां सत्यमुपासते ते
द्विषमभिसंभवतीति वाजसनेयके तद्यत्स्ये विदुर्य चेमेरएष्य श्रद्धां तप इत्युपासते ते त्रिषमभिसंभवतीति छंदोग्ये इ
त्येविदुरिति पंचाग्निविद्यानिष्ठानां ये चेमेरएष्य इत्यादिनां श्रद्धा पूर्वकं ब्रह्मोपासीनां श्रद्धादिपूयार्चिरादिकागतिरूपदिश्य
ते सत्यं ज्ञानमनेन ब्रह्मसत्यत्वे व विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं वाक्यं ब्रह्मविज्ञातिप्रसिद्धे स्तपशादस्यापिते नैका र्थास्त्यतपसः
प्राक्कानुमानाभ्यां ब्रह्मैवाभिधीयते श्रद्धा पूर्वकं ब्रह्मोपासनं चान्यत्र श्रुतं सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपक्रम्य श्रद्धा

Rec. 148
682

दानामन्त्रयोवर्णीनीयः कौषीतकिवाक्ये तत्सुकृतदुष्कृते धुनुत इति चरमश्रुतो वाक्यावयवः स एतदेव दानं पंचानमाप
द्येति प्रथमश्रुतावयवात्प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते श्रीगतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यादिति
शोधः पुनस्तदुक्तं योरेकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः शेषस्य च पञ्चादितुभयथा कर्मक्षये सत्येव गतेरर्थवत्त्वं देव
यानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः अन्यथा हि विरोधः देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये सत्येव शरीरस्यापि नाशः स्यात्
यास्तिके वृत्तस्यात्मनो गमने नोपपद्यते अत उक्ताति समये विदुषीनिः शेषकर्मक्षयो नुपपन्नः तत्रोत्तरं श्री उपपन्न
स्तत्त्वस्यापि पक्षे लोकेषु कामचारी भवति स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिषु दंडे संबंधारण्यो र्थास्तु पलभ्यते अतः ही
रूपस्य देहसंबंधं धृत्य एवार्थोपलब्धेः परं योतिरुपसंयद्य सैनरूपेणाभिनिष्यद्यते स तत्र पर्येति न ह्यनर्की डनरममाताः
स्वराडभवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवति स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिषु दंडे संबंधारण्यो र्थास्तु पलभ्यते अतः ही
राकर्मणोऽपि सत्येव शरीरदुक्तस्य देवयानेन गमनमुपपद्यते कथं सत्येव शरीरमप्यारंभककर्म नाशो वतिष्ठते इति चे
त्तद्विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः विद्या हि स्वयं सत्यं शरीरस्यानारंभिकमि प्राकृतसुखदुःखोपभोगसाधनस्थूलशरीरस्य
सर्वकर्मणां च निरवशेषक्षये पितृफलभूतवृत्ताप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पद्येनं गमयितुं सत्यं शरीरं स्यादप्यति
यथा लोकेषां स्यादिसमस्तार्थं मारुते तडाकादिके मध्ये तु पुनर्दिष्टादिषु विनष्टेषु पितृदेवतडाकादिके मशिधिलेक
वं नस्तत्र पानीयपानादिकं कुर्वन्ति तद्वत् अथ स्यात्तानि नासात्कृतं परतत्त्वानां देहपातसमये कर्मणां निरवशेष
क्षयाद्देहपातादूर्ध्वसत्यं शरीरमात्रं गत्यर्थं मनुवर्तते सुखदुःखानुभवेन विद्यत इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते वशिष्ठायां
तरतमा प्रभृतीनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्ध्वदेहांतरसंभ्रमः पुनर्जन्मविषयादिनिमित्तसुखदुःखानुभ

सर्वा सुब्रह्मविद्याश्च नु संधेयाः उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैवेति किं युक्तं यत्र श्रुतास्तत्रैवेति कुतः विद्योत्तरस्य रूपभूता

तेव विजिज्ञासितव्येति स्मृतिरपि अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः धरमासा उत्तरायणं तत्र प्रयातागच्छन्ति ब्रह्मब्रह्मविदो जना इति
सर्वेषां ब्रह्मविदामनेनेव मार्गे एव गमनमित्याह एवं ज्ञातौ यकाः श्रुतिस्मृतयो वक्ष्यः सन्ति एवं सर्वं विद्यासाधार
णीयं गतिः प्राप्ते योपकोशलं विद्यादायन्त्यति प्रहारधियां त्ववरोधः सामान्यतया बाध्याभौषधवत्तदुक्तम्
वृहदारण्यके श्रूयन्ति एतं द्वैतद्वन्द्वं गार्गि ब्रह्मणा अभिवदन्त्यस्यूलमन एव द्रुस्वमदीर्घं मनो हितमस्ते ह मय्यु
यमतमोऽवाधनां काशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनौ तेजस्कमग्राहममुखमपात्रमनंतरमवा
हं न तदप्रति किंचन एतस्य बाह्यरस्य प्रशासने गार्गि सूर्या चंद्रमसौ विध्यतौ तिष्ठत इति तथा प्राथर्वणे अथ य
शयया तदहोरात्रमधिगम्यते यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्त्मनश्चक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादमिति तत्र संशयः किमिमे
होरात्रमिति किंच ब्रह्मसंबन्धितया श्रुता अस्थूलत्वादयः प्रपञ्चप्रत्यर्न किं तां रूपानां गुणानां विद्योत्तरस्य रूपत्वे प्र
प्रमाणभावात् प्रतिषेधरूपाणां मेधां गुणानां मानं दादिवत्स्वरूपा वगमोपायत्वाभावाच्च आनंदादिभिरवगत
स्वरूपे हि ब्रह्मणि स्थूलत्वादयः प्रपञ्चधर्मीः प्रतिषिध्यन्ते निरात्मं वनप्रतिषेधायोगात् एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे अहो
धियां त्ववरोध इति प्रहार ब्रह्मसंबन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वं ब्रह्मविद्याश्च वरोधः संग्रह इत्यर्थः कुतः सामा
न्यतया बाध्यां सर्वेषु पासनेषु पास्यस्याहोरात्रस्य ब्रह्मणः सामान्यत्वादस्थूलत्वादीनां तत्त्वरूपप्रतीतौ भावाच्च एतदुक्तं
भवति प्रसाधारणाकरेण अहोरात्रे च केवलानेदादिब्रह्मणो साधारण साकारमुपस्थापयन्ति प्रत्यगात्मन्यप्यानंदादेर्वि
द्यमानत्वात् हेमप्रत्यनीको हानं दादिवत्स्वरूपा साधारणरूपं प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो हेयविरहितोपि विषयसंबन्धयोग्यता
स्ति हेमप्रत्यनीकत्वे चेद्विद्विदात्मके प्रपञ्चधर्मोऽस्थूलत्वादि विपरीतरूपमयोऽसाधारणाकरेण वसानुसंदधतोऽस्थूलत्वादि विशेषि
हिवस्तु नो ग्रहणं ३

शा.भा.
ल.
७२

3

न माह न दृष्टे द्रष्टा तं पर्येति त्यादिना इन्द्रियाधीनानां दर्शनं अवलम्बनं विज्ञानानां कर्तारं प्रत्यगात्मानं प्राणनस्य
कर्तृत्वेनोक्तं इति न मन्वीयास्तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् को विवायात्कः प्राणनात् यदेष प्राकाशश्च
नेदो न स्यादिति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वे परमात्मन एव अन्यत्र श्रुतं अतः पूर्वप्रश्नप्रतिबन्धने परमात्मविषये एव मुत्तरेऽपि
प्रश्नायाद्यतीतत्वस्य परमात्मा साधारणत्वादुभयत्र श्रुतौऽन्यदानीमित्युपसंहारश्चैकरूपः प्रश्नप्रतिबन्धनावृत्तितु
हेत्तुन प्राणिप्राणनहेतोः परस्य ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनाय तत्र दृष्टांते माह उपदेशवदिति यथासिद्धिद्याया
मुत्तमादेशप्रादुप्येति प्रक्रांते सदुपदेशो भगवांस्त्वमेवैतदुच्यते इति भूय एवमा भगवान् विज्ञापयत्विति प्रश्नस्य एवो
ऽपि मेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमिति प्रतिबन्धनस्य च भूयो भूय आह्वयः सतो ब्रह्मणस्तत्तन्माहात्म्यविशेषप्रतिपादनस्य
दृश्यते तद्वत् अतएव सैव सर्वतरभूतस्य ब्रह्मणः हेत्तुन प्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपैक्यद्विष्टेक्यमथ
स्यात् यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिबन्धनपरब्रह्मविषये तत्राविधिद्विष्टाभेदोऽवर्जनीय एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यमित्तर
त्राशनायाद्यतीतत्वेनेत्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदात्प्रष्टुमेदाच्च पूर्वत्र सुखस्तः प्रष्टा उत्तरत्र तु कहेल इति तत्राह श्री
कृष्णो विधिं दत्तं हीतरं वत् श्री नारायणविद्याभेदः प्रश्नप्रतिबन्धनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामेकेन च विधि
पदेनैकवाक्यत्वप्रतीतिः प्रश्नद्वयं तावत्सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयं द्वितीये प्रश्ने यदेव साक्षादपरोक्षब्रह्म
आत्मासर्वतर इत्येवकारश्च पूर्वत्रोक्तो नष्टगुणविशिष्टब्रह्मविषयत्वं कहेलं प्रश्नस्यावधारयति प्रतिबन्धने चोभ
यत्रैव तत्रात्मासर्वतर इति सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेव विधिप्रत्ययश्चोत्तरत्रैव दृश्यते तस्माद्वा
ल्लणः पांडित्यनिर्विद्योवात्यनेतिष्टासेदिति एवं सर्वतर इति सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मेकविषयत्वे द्वयोरवध्यते सत्येक

संवाद्य निरहंकारतया

७२

रात्मत्वेनोच्यते पराशनायापिपासादिरहितः अतः पूर्वत्र प्राणिनां देहेन्द्रियबुद्धिमनः प्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते पर
तदतिरिक्तो शनायापिपासादिरहितः परमात्मा अतो रूपेण धर्तृभूतग्रामवत्तत्त्वप्रत्यगात्मनस्तस्य भूतग्रामस्य सर्व
स्यांतरात्मत्वेन सर्वांतरत्वमप्युपपन्नं यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वांतरत्वं भूतग्राममात्रपिहितत्वेनापेक्षिकं तथापि तदे
वग्राह्यं अन्यथा मुख्यं तत्त्वमपरिग्रहलोभात् परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदे नोपपद्यते प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यग
त्वविषयं परमात्मनः प्राणित्वाया नित्त्वाद्यसंभावात् परंच परमात्मविषयं प्रशनायाद्यतीतत्वान्नदिदमाशंकते
तराभूतग्रामवत्त्वात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेदिति अंतरासर्वांतरत्वेन प्रथमप्रतिवचनं भूतग्रामवत्त्वा
त्मनः भूतग्रामवान् तदंतरः स्वात्मा प्रत्यगात्मा सर्वांतरइत्युच्यते इत्यर्थः अन्यथायः प्राणेन प्राणित्यो शनाया
पिपासाद्यतीतइति प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत् अत्रोत्तरं नेति न विद्याभेदइत्यर्थः उभयत्र परविषयत्वात् प्रश्नप्र
तिवचनयोस्तथा हि यत्साक्षादपरोक्षद्वयं यथात्मा सत्त्वादीतरइति प्रश्नस्तत्त्वपरमात्मविषय एव ब्रह्मशब्दस्य पर
मात्मासाधारणत्वेपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोजद्वर्णनान्न द्वावप्यपरमात्मप्रतिपत्त्यर्थं यत्साक्षाद्
लेति विशेषणं क्रियते अपरोक्षत्वमपि सर्वदेहासर्वकालसंबन्धित्वं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति अनंतत्वेन वगतस्य परमात्म
न एवोपपद्यते सर्वांतरत्वमपि यद्यपि ब्रह्मैति नृपद्यथा अंतरइत्यारभ्य यथात्मनिति नृनात्मनो तदइति सर्वांतर्यामि
णः परमात्मन एव संभवात् प्रतिवचनमपि तथैव परमात्मविषयं यः प्राणेन प्राणिनीति निरूपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमात्म
न एव प्रत्यगात्मनः सुषुप्तो प्राणेन प्रतिकर्तृत्वाभावात् एवमज्ञानतो ह्यस्तेन प्राणेनैकं कर्तृत्वं मात्रं नान्येन प्रत्यगात्मनोप
साधारणत्वं प्रतिवचनस्य मत्वा अनुत्पन्नः पृथक् प्रतिप्रत्यगात्मनो व्यावर्तते निरूपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्तारं परमात्मा

शा.भा.
हं.
७३

4

देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्यो हं सो सौ यो सौ सो ह मिति वाक्ये जीव परयोर्व्यतिहारानुसंधानं प्रतिपाद्यते इत्या
हुः तत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसीत्यवगतं सर्वात्मभावाविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयम
पूर्वमस्तीत्यनादरणीयं तत्तु वक्ष्यत्यात्मैतितत्पराह्येति ग्राह्येति चेति न च सर्वात्मत्वानुसंधानातिरेकेण परस्मिन्ब्रह्मणि
जीवत्वानुसंधानं जीवेन परब्रह्मत्वानुसंधानं तत्तु संभवति उत्तरेण च सूत्रेण स यो ह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेदसत्यं
ब्रह्मेत्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य सत्त्वोपासनस्य तद्यत्सत्यमसौ स भ्रादित्येव एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे
हस्तित्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यप्रतिपाद्यत इति तदप्युक्तं उत्तरवाक्ये अद्यादित्यस्यानभेदेन विद्यामे
दस्य पूर्वमेव न वा विशेषादित्यनेन प्रतिपादितत्वात् न च द्वयोरनयोर्वाहत्यादिशरीरकत्वेन रूपवतोः हंतिपाप्मानं
जहाति च य एवं वेदेति च पृथक् संयोगचोदनावतोर्द्वयोर्ब्रह्मासनयोस्स यो ह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेदसत्यं ब्रह्मेति
जयतीमो ह्मो कानिति संयोगरूपादिभ्यस्तानि रवेदेण पूर्वोक्तो केनोपासनेनाभेदः संभवति न च हंतिपाप्मानं जहातीति
च गुणफलाधिकारत्वे प्रमाणाभावात् पूर्वोक्तविद्यात्वं प्रमाणमिति चेन्न उत्तरेतराश्रयत्वात् एकविद्यात्वे नि
श्चिते पूर्वफलस्यैव प्राधानफलत्वेनेतरयोः फलयोगेण फलत्वं तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति संयोगभेदाभावा
त्पूर्वोपाविद्येक्यमितीतरेतराश्रयत्वमित्येवमादिभिर्ध्वोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयं श्रीकाभादीतरत्रतत्र चाप्य
तनादिभ्यः पूर्वाद्ये श्रयतत्र प्रथयदिदमस्मिन्ब्रह्म पुत्रेदहं पुडरी के वेश्मदहं शस्मिन्नेतराकाशस्तस्मिन्
देतस्तदन्वेष्टव्यमित्यादिवाजसनेयके च सवा एष महानजः प्रात्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषां तहृदय आ
काशस्तस्मिन्त्येते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादि तत्र संशयः किं मनयोर्विद्याभेद उत नेति किं पुक्तं भेद इति

स्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टे ब्रह्मण्युपास्ये **उ** उच्यते कहेल योरितरेतरबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्य उच्यते स्य युत्स
वंतिरात्मनो ब्रह्मणस्सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वविषयाबुद्धिः सा कहेलेनापि प्रष्टाकार्यापाचकहेलस्य तस्यैव ब्रह्मणो
नायाद्यतीतत्वविषयाबुद्धिः सोपस्तेनापि कार्या एवं व्यतिहारः कृत उभाभ्यां सर्वांतरस्य ब्रह्मणो जीवव्याप्यत्वेनैव व्यतिहारः ता भवति **ए**
सर्वांतरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितुं सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन विशिष्टं तिया
जबल्यस्य प्रतिवचनानि अतो ब्रह्मणः सर्वांतरात्मत्वमेवोपास्यगुणः प्राणनहेतुत्वादयस्तु तस्योपपादकाः नो
पास्याननूपास्यगुणः सर्वांतरात्मत्वमेव चेत्प्राणनहेतुत्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्य चेत्प्रष्टाकार्या हत्यानुसधानं किम
र्थं तदुच्यते सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीवाद्यावृत्ते ब्रह्मणि उच्यते नावधत्ते सन्निकहेलेन जीवस्य
सर्वात्मनाऽसंभावितेन स्वभावविशेषेण सर्वांतरात्मा व्यावृत्तो न संशय इति कत्वा पुनः प्रश्नः कृतः याज्ञवल्क्योऽपि
तदभिप्रायमभिज्ञा यप्रत्यगात्मनोऽसंभावितमशनायादिप्रत्यनीकत्वमुक्तवान् अतश्चोपास्यस्य व्यावृत्तिप्रती
तिसिद्ध्यर्थमुभाभ्यां परस्परबुद्धिव्यतिहारं कर्तव्य इति वक्तुं यद्यंतरत्र सद्धिद्यायोभयोभयः प्रश्नैः प्रतिवचनैश्च त
दुक्तं ब्रह्मण्यवच्छिद्यते न पुनः पूर्वप्रतिपन्नाङ्गुणाङ्गुणतरविशिष्टतयोपास्यप्रतिपाद्यते तद्वदत्रापि प्रश्नप्रतिवचन
ने देसतिकथामेकमवगम्यते इति वेत्तव्यं श्रीसै बहिसत्त्वादयसै बहिसत्त्वाव्यभिहिता परमकारणभूता परादेव ते
का सैव यदेवं ते स ततैजः परस्या देवतायामिति प्रकृता यथा सौम्यमधुमधुलूनो निस्तिष्ठतीत्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषु
पयाद्यते यतः एतदात्ममिदं सर्वं तत्सर्वं स आत्मेति प्रथमपर्यायोदिताः सत्त्वादयः सर्वेषु पर्यायेषु पयाद्योपसंकीर्ण
ते केचित् व्यतिहारो विशिष्टं तिहीतरवत् सै बहिसत्त्वादय इति सूत्रद्वयमधिकरणद्वयवर्णयन्ति तत्र पूर्वणत्वं वाहमस्मि भगवो
अवलं व्यतिष्ठति ३

त्वादेवजातीयकानां गुणानां मोक्षार्थकपासनेषु लोप इति तत्राह श्री-आदरादलोपः। ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणांतरा प्रतिपन्नाभांगु-
 णानामेवासत्यकामत्वादीनां तस्मिन् दन्तस्तदन्वेष्टव्यमेष आत्मा प्रपदं तपाप्मा विज रो विमत्सुर्विशो को विजिघत्सो
 धिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सर्वस्य वशी सर्वस्ये शान एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्वि-
 धारण एषां लोकानां मसंभेदायेत्यादिभिरनयोः श्रुत्योरन्यासु च मोक्षार्थपासनोपास्य ब्रह्मगुणत्वेन सादरमु-
 पदेशादेवामलोपः अपितु पसं हार एव कार्यः एवमेव तावत्तद्यद् आत्मानमनं विद्य ब्रजं त्येतांश्च सत्यान्का ३५
 मान तेष्वां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति सत्यकामत्वादि गुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनं विधाय अथ यद् आ-
 त्मानमनं विद्य ब्रजं त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेष्वां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति अवेदनं निंदा क्रियमाणगुण-
 विशिष्टवै न स्यादरणीयतां दर्शयति तथा वाजनेयके सर्वस्य वशी सर्वस्ये शान एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिरेष
 भूतपाल इति भूयो भूयो ऐश्वर्योपदेशात् गुणे द्वादरः प्रतीयते एवमन्यत्रापि ननु माता पितृ सहस्रोभ्योपिवत्सलतरं
 शास्त्रं प्रतारकवदपारमार्थिकान् निरसनीयान् गुणान् प्रमाणांतरा प्रतिपन्नानादरेणोपदिश्य संसारचक्रपदिवत्
 नेन पूर्वमेव वं भूम्यमाणान् मुमुक्षून् भूयोपि भ्रमयितुं मलं निहना नास्ति किंचन एकैधेवानुद्भूतव्यमितितु सर्वस्य
 ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेकधानुदर्शने विधाया ब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसिद्धना नात्व दर्शने निवेद्यतीत्ययमर्थः प्रा-
 गेव प्रपंचितः स एष नेत्रिने तीत्यात्मेत्यत्र चेति शब्देन प्रमाणांतरा प्रतिपन्नं प्रपंच प्रकारं पशम्य न तथा विधं ब्रह्मेति
 सर्वात्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपंचविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते तदेव चानंतरमुपपाद्यति अग्राह्यो न गृह्यते अशीर्षो न हि शीर्ष

कुतः रूपभेदात् अपहृतपापत्वादिगुणलक्षकविशिष्टाकाशश्चादौग्येऽप्यस्यः प्रतीयते वाजसनेयके त्वाकाशेऽप्याने
वशित्वादिगुणविशिष्ट उपास्यः प्रतीयते अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्तेः प्रवक्ष्यमहे न भेद इति कुतः रूपभेदात् इतर
त्र तत्र चे कामाद्यो बहिरूपं वाजसनेयकेऽप्यो दौग्ये च सत्यकामादिविशिष्टमेव ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः कुत एतदवगम्य
तेऽप्रायतनादिभ्यः हृदयात् न त्वसेतु त्वविधरणत्वादिभिस्तावदुभयत्र सैव विद्येति प्रत्यभिज्ञायते वशित्वादयश्च
वाजसनेयकेऽश्रुताः श्रुता दौग्येऽश्रुतस्य गुणलक्षकान्यतरभूतस्य सत्यसंकल्पत्वस्य विशेषा एवेति सत्यसंकल्पत्व
सहचारिणो सत्यकामत्वादीनां अपहृतपापत्वपय्यो यत्ता नां स ज्ञावमवगमयन्ति अतोरूपं न भिद्यते सैवो गोपिपरं
ज्योतिरूपं संपद्यस्ते न रूपेणाभिनिव्यद्यते अभयं वै ब्रह्म भवतीति ब्रह्म प्राप्तिरूपो न भिद्यते आकाशश्चादौग्ये
ये परमात्मविषय इति दहर उतरेभ्यः इत्यत्र निर्णीतं वाजसनेयके त्वाकाशेऽप्याने स्य वशित्वादिश्रवणान्ते
स्य शयानस्य परमात्मत्वे सति तदा धाराभिधायि न आकाशश्चादौग्येऽप्यस्य तस्यां ते सुषिरसुद्धमिति हृदयो तर्जितस्य
सुषिरश्चादौग्येऽप्यस्य तस्यां ते सुषिरसुद्धमिति हृदयो तर्जितस्य
दिभिः सह सत्यकामत्वादिसंज्ञा बोऽवगम्यते इति तत्रोपपद्यते वशित्वादीनामेव तत्र परमार्थतस्तद्वा
वाभावात्तदभावश्च मनसैवानुद्बुध्यते न ह नानास्ति किंच न मयोः समत्युमात्रो नित्य इह नानेव पश्यति
एकं धैवानुद्बुध्य एतदप्रमेयं ध्रुवमिति प्रकृतं न वा केन स एष नेति नेत्यात्मेति चेद्वैद्यमात्रो नो नरेण चो
पास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते अतो वशित्वादयोऽपि स्मृतत्वात्पुत्रादिवन्निषेध्या इति प्र
तीयते अतएव दौग्येऽप्यस्य सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः पारमार्थिकाः गुणा उच्यन्ते अतो पारमार्थिक

6

दातदेववीर्यवत्तरंभवतीतिवर्तमाननिर्देशस्यपरीतादिसंबंधयायश्नो कश्रवणवतपृथक्फलत्वकल्यनायोगाक्रान्तु
 धुनियमेनोपसंहाय्याणीत्येवंप्राप्तेप्रचक्ष्महेतुनिर्धारणानियमइतिनिर्धारणनिश्चयेनमनसोवस्थायतेध्या
 नमित्यर्थःतन्निर्धारणानियमःकर्मसूत्रायाध्यापासनानामनियमःकुतस्तद्विदु उपलभ्यतेह्यपासनानुष्ठाना
 नियमस्तेनोभो कुरुतोयश्चेतदेवंवेदयश्चनवेदेत्यविदुषोऽप्यनुष्ठानवचनानात् नचो गत्वेसत्युपासनस्यानुष्ठाना
 नियमउपपद्यतेएवमुपासनस्यानंगत्वेपिनिश्चितेसत्युपासनविधेःफलाकांक्षायांशत्रिसत्रसाधनेनवीर्यव
 त्तरत्वंकर्मफलात्पृथग्भूतमेवफलमित्यवगम्यतेकिमिदंवीर्यवत्तरत्वंकर्मफलस्येवाप्रतिबंधःप्रतिबंध
 तेहिकर्मफलंप्रबलकर्मोत्तरफलेनतावंतकालंतदभावोप्रतिबंधःसत्यप्रतिबंधःकर्मफलात्स्वर्गादिलक्षणा
 पृथग्भूतमेवफलंतदिदमुच्यतेपृथगप्यप्रतिबंधःफलमितिअतःकर्मोपाश्रयाणामपिपृथक्फलत्वाद्भूतो
 दोहानादिवत्कर्मसूत्रायाध्यापासनानामनियमेनोपहारःश्रीप्रदानवदेवतदुक्तं दहरविद्यायांतद्यइहश्री
 त्मानमनुविद्यव्रजंत्येतांश्रुसत्यान्कामानितिदहराकाशस्यपरमात्मनउपासनमुक्ता एतांश्रुसत्यान्कामानितिगु
 णानामपिपृथगुपासनंविहितंतत्रशेषःगुणश्चित्तनेपितत्तदुणविशिष्टतयादहरस्यात्मनश्चित्तनमावर्तनीय
 मुतनेतिदहराकाशस्येवापहतपापत्वादीनां गुणित्वात्तस्यचसकृदेवानुसंधातुंशकत्वात्गुणार्थं तच्चित्तनंचना
 वर्तनीयमितिप्राप्तुच्यतेप्रदानवदेवेतिप्रदानवदावर्तनीयमेवेत्यर्थः यद्यपिदहराकाशएक एवापहतपाप
 त्वादीनां गुणानां गुणीसचप्रथमचित्तितस्तथापिस्वरूपमात्रात् गुणविशिष्टाकारस्य निन्नत्वादपहतपापोविजय
 त्यादिना गुणविशिष्टतयाचोपास्यत्वेनविहितत्वात्पूर्वस्वरूपेणानुसंधितस्यापहतपापत्वादिविशिष्टतयानुसंधा

ते असंज्ञेन हि सज्यते अव्ययितो न व्ययते न रिष्यतीति प्रमाणं तदग्राह्यविषयातीत्यत्वात्प्रमाणान्तरेण न गृह्यते विश
रणीयविषयातीत्यत्वात् न विधीयते एवमुत्तरत्रानुसंधेयं ह्योदोग्रिपिनास्य जरयेतर्ज्ञायितेन वधेनास्य हन्यते
एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता इति सर्वविषयातीत्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यतस्मिन्सत्यकामत्वादयो
गुणाः विधीयन्ते ननु एवमपि तद्यद्ब्रह्मात्मानमनुविद्युं ज्ञेयतां श्रवसत्यान्कामांस्तोषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवतिस यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना सत्यकामादिगुणविशिष्टं वेदनस्य सांसारिकफलसंबंधं श्रवणानु
सुखोर्ब्रह्मप्रेक्षोर्न सगुणब्रह्म उपास्यै परविद्याफलं च परं ज्योतिरूपसंपद्येन रूपेणाभिनिष्यद्यत इतीदमेव अतः
सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्रेक्षोर्नोपसंहर्या इत्यत उन्नयं पठति श्री उपस्थिते तस्मिन् ब्रह्मनात् ० उपस्थितमुप उपलब्धः
स्थानं ब्रह्मोपसंपत्तिः उपस्थिते ब्रह्मोपसंपत्ते सर्वबंधविनिर्मुक्त्येन सत्येणाभिनिष्यन्ते प्रत्यगात्मन्यत एवोपसंप
त्तेरेव हेतोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते परं ज्योतिरूपसंपद्येन रूपेणाभिनिष्यद्यते स उत्तमः पुरुषः समस्त
त्रयर्थातिजज्ञान-क्रीडनरममाणः स्त्रीमिर्कीयानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं सस्वराद्भवतितस्य
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति तदेतच्च दुर्धर्मे निपुणतरमुपपादयिष्यते अतः सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तोपभो
ग्यफलत्वान्मुमुक्षोः सत्यकामत्वादयो गुणा उपसंहर्याः श्री तन्निर्धारणानियमस्तद्वदेः पृथग्छप्रतिबंधः फ
लम् श्रीमित्येतदक्षरमुजीयमुपासीतेत्यादीनि कर्माणि श्रयाण्युपासनानि कर्माणि गभतो जीयादिसुखेन जुहा
दिमुखेन पार्णतादिबहू कर्माणां त्वेनिरूढानुष्ठानानुजीयाद्गुपासनसंबन्धिनोपदेव विद्यपाकरोति श्रद्धयोपनिष

श्री भा.
८०
७६

7

संयुक्तवेन

शेनसूक्तानुवाकोदितोपासनासंबंधः शंकराचार्यः तस्मिन्पुनस्तदुपासितव्यमित्युपासित गतेन कृतमत्ययेनोपास्यकर्मणो
मिहितत्वात्तदुपास्येद्वितीयानुपपत्तेः विश्वमेवेदं पुरुषस्तत्त्वनाशयणः परइत्यादिप्रथमा निर्देशाच्चप्रथमार्थेद्वि
तीयावेदितव्या अतर्बहिश्चतत्सर्वव्याप्यनारायणः स्थितः तस्याः शिखायामध्येपरमात्मावस्थितः सब्रह्मासुरिभः
सेन्द्रः सोमरुपरमः स्वराडिति निर्देशोः सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्चप्रथमार्थेद्वि
तीयेति निश्चीयते श्री पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्या क्रियामानसवत् वाजनैयकेऽग्निरहस्ये मनश्चित्तादयोऽन
यः प्रयते मनश्चित्तो वाक्चित्तः प्राणचित्तश्चक्षुश्चित्तः श्रोत्रचित्तः कर्मचित्तोऽग्निचित्त इति तत्र संशयः किमेते
मनश्चित्तादयः सांपादिकत्वेन विद्यारूपान्नैः क्रियामयकृत्वमुपवेशेन क्रियारूपा आहोस्ति विद्यामयकृत्वमुपवेशेन विद्यारू
पा एवेति विज्ञेयं क्रियारूपत्वं तावदाह पूर्वविकल्प इत्यादिना चित्ताग्नित्वेन संपादितानामेषां मनश्चित्तादीनां कृत्वमुपवेश
सकांक्षाणां स्वदेशोक्तुं विद्यभावात्पूर्वत्रासदाइदमग्र आसीदिति च कचित्तस्याग्नेः प्रकृतत्वात्तस्य च क्रियामय इत्या
कृत्वव्यभिचारित्वेन तत्र कृतुसंनिधानात्तत्प्रकरणगृहीतामनश्चित्तादयस्तेनैव कचित्तेनाग्निना विकल्पमानाः
क्रियास्तथा एव स्युः विद्यारूपाणामपि क्रियामयकृत्वमुपवेशेन क्रियारूपत्वं मानसग्रहवदुपपद्यते यथा दृग्द्राह
वाक्येदशमेहनिमानसग्रहस्य मनो निष्पाद्यग्रहणसादनस्तोत्रशस्त्रप्रत्याहरणमहोणत्वेन विद्यारूपस्यापि
क्रियामयकृत्वंगतया क्रियारूपत्वं तद्येसापि श्री प्रतिदेशाच्च श्री इतश्चेत्येव कचित्तेनाग्निना मनश्चित्तादीनां वि
कल्पः क्रियारूपत्वं चावगम्यते तेषामेकैक एव तावान्या वा नसौ पूर्व इति पूर्वस्यैव कचित्तस्याग्नेर्वैद्यं मनश्चित्तादिभ्यस्त
दिश्यते तेन तुल्यकार्यत्वादिकल्पस्ततश्चेत्येव कचित्तवत् तत्कृतुनिर्वर्तते न तदंगभूतामनश्चित्तादयः क्रियारूपा ए

दित्या
७

नार्थमावृत्तिः कर्तव्या यथेन्द्राय राज्ञे पुराणश्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय धिराजायेन्द्राय स्वराज इतीन्द्रस्यैवरा
 जत्वादिविगुणविशिष्टत्वेपितत्तदुपास्येवंध्याकारस्य भिन्नत्वात्प्रदानावृत्तिः क्रियते तदुक्तं संकर्षणेन नानादेवतापृथ
 क्तदिति लिंगभूयस्त्वानेधिवत्नीयस्तदपि तैत्तिरीयकादहरविद्यानंतरमधीयेते सहस्रशीर्षदेवविश्वारब्धविश्व
 शंभवं विष्णुं नारायणं देवमहं परमं ब्रह्म त्वारभ्य सोऽक्षरः परमः स्वराडित्येतत्तत्र संशयः किंपूर्वप्रकृतविद्यये
 कविद्यात्वेन तदुपास्य विशेषनिर्धारणमनेन क्रियते उत्तमं वेदां नोदितपरविद्योपास्य विशेषनिर्धारणमिति किं
 युक्तं दहरविद्योपास्य विशेषनिर्धारणमिति कुतः प्रकरणात्सर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता दहरविद्या परवेशम
 भूतं यत्तुंडरीकंपुरमध्यसंस्थं तत्राविदहरं गेनं विद्योक्तं तस्मिन् दंतस्तदुपासितव्यमिति श्रीस्मिंश्चानुवाके पञ्चकोशप्रती
 काशोत्तरदयं चाप्यधोमुखमिमादिनाहं दयं तुंडरीकाद्यभिधानमस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्यनिर्धारणा
 र्थत्वमुपोद्धलयति एवं प्राप्ते प्रवृत्तमहे लिंगभूयस्त्वादिति अस्य निखिलपरविद्योपास्य विशेषनिर्धारणार्थत्वेभूयांसि
 लिंगानि दृश्यंते तथाहि परविद्यास्वप्नरशिवशंभुपरब्रह्मपंचज्योतिः परतत्त्वपरमात्मादिप्राग्देर्निर्दिष्टमुपास्यं व
 स्ति ह तेरेव प्राग्देरनृद्यतस्य नारायणत्वं विधीयते भूयसीषु विद्यासु श्रुताननृद्यनारायणत्वविधानभूयस्त्वेन
 रायण एव सर्वविद्यासूपास्यमस्य लत्वाविशेषितानंदादिगुणकंपरब्रह्मेति विशेषनिर्णये भूयो बहुतरं लिंगं भव
 ति तत्र लिंगशब्दः चिरूपर्यायश्चिरुभूतं वाक्यं बहुतरमस्तीत्यर्थः तद्विप्रकरणाद्वत्नीयस्तदप्युक्तं प्रथमेकादे
 श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्यानेसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति यत्तत्तत्पञ्चकोशप्रतीकांमित्यादि
 वचनं दहरविद्यायामपितस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः न च सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयानिर्दे

ग ७

दि ४

श २

त
१७७

संभवति यच्चेदमुक्तं विधिप्रत्ययाश्रवणात् फलसंबंधाप्रतीतेः क्रियामया क्रतोर्न्योत्र विद्यामयः क्रतुर्न संभवतीति
 तत्राह श्री अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञानरूपयत्कवदेष्टु न दुक्तं ० इष्टं कचित्ता न्वयिनः क्रियामया क्रतोर्विद्यामयोयं
 क्रतुः एष्यत्केनानुबंधादिभ्यः एष्यत्केरेतुभ्योवगम्यते अनुबंधाः यज्ञानुबंधिने ग्रहस्तोत्रास्त्रादयः मनसैव यज्ञ
 गृह्यते मनसा स्तुवन्मनसा शंसन्मित्यादिना प्रतिपादिता आदिशब्देन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ताः गृह्यते श्रुत्यादिभि
 स्मानुबंधैर्विद्यामयः क्रतुः एष्यगवगम्यते इत्यर्थः प्रज्ञांतर एष्यत्कवत् यथा प्रज्ञांतरं दहरविद्यादि क्रियामया
 क्रतोः एष्यभूतं श्रुतिमैव गम्यते एवमपि एवं चानुबंधादिभिः एष्यगम्यते विद्यामये यज्ञे वगते सति विधिः य
 रि कल्प्यते दृष्टवानुवादसंरूपेषु कल्प्यमानो विधिस्तदुक्तं वचनानित्य पूर्वत्वादिकूलं च तेषामेकैक एव तावा
 नूयावानसौ पूर्व इत्यतिदेशात् स्वक्रतुद्वारेष्ट कचित्तस्याग्नौ च फलं तदेव मनश्चितादीनामपि स्व क्रतुद्वारेण फ
 लमित्यवगम्यते यत्पुनरतिदेशेन तुल्यवीर्यत्वावगमात् क्रियामयत्वेन प्रवेशो वगम्यत इत्युक्तं तत्राह श्री
 नसामान्यादप्युपलब्धेर्हित्युवन्न हिलोकापत्तिः श्री नावश्यमतिदेशादवांतर व्यापारस्यापि तुल्यतया भू
 तव्येन क्रियामयत्वेन प्रवेश एषां स्यात् यस्मात्कस्मान्चित् सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धेरुपलभ्यते हि स
 एष एव मृत्युर्न एतस्मिन्मंडले पुरुष इत्यादिषु संरुद्धत्वादिसामान्यमात्रादतिदेशः न हितत्र मंडले पुरुषस्य मृत्यु
 वत्तत्त्वोकापत्तिस्तद्देशे प्राप्तिरपि भवति एवमिहापि मनश्चितादीनामिष्ट कचित्ताग्निवद्वावातिदेशमात्रेणैष्ट कचित्ताग्निदे
 शरूप क्रियामयत्वेन प्रवेशो नापि न भवितव्यं यत इष्ट कचित्ताग्नेश्च क्रतुद्वारेण यत्फलं तदेव मनश्चितादीनाम
 पिविद्यामय क्रतुद्वारेण फलमित्यतिदेशादवगम्यते श्री परेण च शब्दस्य तादृशं भूयस्त्वानुबंधः श्री परेण च

वेत्तेवंशप्रचक्ष्महे श्रीविद्येवतुनिर्धारणाद्धरीनाञ्च श्रीतुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति यदुक्तं मनश्चित्तादयः क्रि-
 यामयकत्वनुप्रवेशेन क्रियामया एवेति तदस्ति विद्यास्त्वा एवैते विद्या रूपकत्वन्वयिन इत्यर्थः कुतः
 निर्धारणाद्धरीनाञ्च निर्धारणं तावन्नेहैते विद्या चित्त एव विद्याया हे वैत एवं विदश्चित्ता भवन्तीति वाञ्छ-
 नश्चतुरादिव्यापाराणामिष्टकादिवच्चयनानुपपत्तेर्मनसा संपादिताग्निस्त्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेपि विद्या-
 चित्त एव विद्याया हे वैत इति बाधधारणं विद्यामयकत्वन्वयेन विद्यारूपत्वज्ञायनार्थमिति निश्ची-
 यते इत्येतेषां त्रैलोक्यी विद्यारूपः क्रतुस्ते मनसैवाधीयन्ते मनसैवाधीयन्ते मनसैव ग्रहणं मनसास्तु
 वन्मनसाशंसनं यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञीयं कर्म मनसैव ते सुमनो मये सुमनश्चित्सुमनो मय मक्रियत इती-
 ष्ट कचित्तेषां गिनयुयत्क्रियामयं यज्ञीयं कर्म क्रियते तन्मनो निर्वर्त्य सुमनश्चित्ताद्याग्नि सुमनो मय मेव क्रियते इति वचनात्क-
 तुरपि विद्यामयोत्र प्रतीयते नन्वत्र किञ्चिदश्रवणात् फलसंबन्धा प्रतीतेः ष्ट कचित्ताग्न्युपस्थापित क्रियामय क्रतुप्र-
 करणाद्विद्यामयकत्वन्वयेन विद्यारूपत्वं तेषां बाध्यते नित्याह श्रीकृत्यादिवत्तोयस्त्वाञ्च न बाधः श्रीश्रुतिलिङ्गवा-
 कानां प्रकरणादिलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यावगतः क्रतुरेवां तदन्वयश्चतुर्बलैर्न प्रकरणेन बाधितुं न शक्यते श्रुतिज्ञावत्तेह-
 वैते विद्या चित्त एवेति तान् विद एवेति विद्याया हे वैत एवं विदश्चित्ता भवन्तीति विद्याया विद्यामयेन क्रतुना संबन्धमनश्चित्तादय-
 श्चित्ता भवन्तीत्यर्थः तान् तान्नेव विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपत इति लिङ्गं वाक्यं च एवं विदे चिन्वन्तीति समुभिव्याह-
 हो वाक्यं एवं विदे विद्यामय क्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीत्यर्थः सर्वभूतकले के सर्वकालव्यापि चयनं मनसा
 संपादितं परिमितकलं कालक्रियामयं ष्ट कचित्कायं द्वायेण क्रतुनु प्रवेशेन संबन्धमलभमानं विद्यामय क्रतुनु प्रवेशेन

त्वादिको न संशयः अस्य मोक्षदशायां यादृशं रूपं तादृशं एवोपासनवेत्ता यामात्मानुसंधेय इत्यर्थः कुतः तद्भावभावित्वात् तद्रूप-
यत्नेः यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति तत्र ध्यायद्योपासते तत्रैव भवतीति यद्योपासनमेव हि प्राप्तिः अयते
न च परस्वरूपमात्रविषयमेवेदमिति वक्तुं शक्यते प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्य भूतपरब्रह्मशरीरतयोपास्य कोटिनिक्षिप्तत्वात् प्रतः प्र-
जापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिगुणैः प्रत्यगात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य तद्व्याप्यमेव प्राप्यमित्युक्तं भवति अतएवैवं क्रतुरि-
हामुल्लोकं प्रत्याभिसेभवितास्मीत्युच्यते तस्मात्प्रत्यगात्मा प्राप्याकार एवानुसंधेय उपलब्धिवत् ब्रह्मोपलब्धिवत् यथा ब्रह्मोपल-
ब्धिर्विहिता यथा वस्थितब्रह्मरूपविषया तथा तस्यैव लब्धिरपि यथा वस्थितात्मस्वरूपविषयेत्यर्थः कर्मस्वात्मरूपा नुसंधानं
कर्ममंगं यजेत स्वर्गकाम इति कर्मानुष्ठानमेव हि फलाय बोध्यते देहातिरिक्तज्ञातत्वाद्याकारात्माव गतिः कालान्तरभाविफ-
लसाधनकर्मधिकाराद्येति तावन्मात्रमेव तत्रापेक्षितमिति न किंचिदव हीनं श्री अंगवबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् श्री
ओमित्येतदक्षरमुज्जीयमुपासीत लोकेषु पंचविधं सामोपासीत उक्त्वा मुक्तमिति वै प्रजावदंति तदिदमेवोक्तमियमेव यद्यपि
वी प्रयं वाव लोक एष लोको जनिचित इत्येवमाद्याः क्रतुंगा अथा उपासना भवन्ति ताः किं यासु शाखासु श्रूयते तास्तेव नियता
उत सर्वासु शाखासु उज्जीयादिषु संवध्यं त इति विचारः सर्वं वेदांतप्रत्ययत्वे स्थिते पि प्रतिवेदं स्वरभेदादुज्जीयादयो भिद्यन्ते इति तत्र तत्र
व्यवतिष्ठेरन्नित्युक्तांशं किं युक्तं व्यवतिष्ठेरन्निति कुत उज्जीयमुपासीतेति सामान्ये नो ज्जीयसंवधितया श्रुतायां तस्यामेव शाखा
यां स्वरविशेषयुक्तस्यो ज्जीयविशेषस्य सन्निधानात् तस्मिन्नेव विशेषे पर्यवसानं युक्तमित्येवमाद्यास्तास्तेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्नित्येवं
प्राप्ते प्रसूयमहे अंगवबद्धास्ति तु शाखः पञ्च व्यावर्तयति ननु उज्जीयाद्यंगवबद्धा उपासनास्तास्तेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्नं प्रापितुं प्र-
तिवेदं संवध्येर-सर्वासु शाखास्तित्यर्थः हि प्राप्ते हेतौ यस्यां अङ्गुलैर्वोज्जीयाद्यंगमात्रावबद्धाः तस्माद्यज्जो ज्जीयादयस्तत्र सर्वत्र संवध्येर-
न्यद्यपि स्वरभेदेनोद्गाथयक्तयोभिद्यन्ते तथापि सामान्यो ज्जीयः श्रुत्या सर्वावक्तव्यः सन्निहिता इति न किंचिदवस्थायां प्रमाणमस्ति

ब्राह्मणेनास्यापिमनश्चिताधमिधायिनः शब्दस्य ताहिधत्वं विद्यामयत्वं विद्यामयप्रतिपादकत्वमवगम्यते परेण हि ब्राह्मणे
 नायं वाचलोक एषो ग्निश्चितस्तस्याप एव यश्चिन्ता इत्यादिना स यो हेतुर्देवदेवलोके एषा नामेतन्मृतमेतत्सर्वम्
 भिसंपद्यत इति पृथक् फला विद्येव विधीयते तथा वै ज्ञानरविद्या हेतुच विद्येव विधीयते अतो ग्निरहस्यस्य क्रि
 येकविषयत्वं नास्ति एवं तर्हि विद्यामयामनश्चितादयो बहू दारण्यकेन बंधव्याः किमर्थमिहानुबध्यते तन्नोच्यते भू
 यस्त्वान्ननु बंध इति मनश्चितादिषु संपादनीयानामगम्यगानां भयस्त्वान्नत्सन्निधाविहानुबंधः कृतः श्री एकः प्रा
 त्मनः शरीरे भावात् ० सर्वासु पर विद्यासु पास्योपासनस्वरूपबहुपासकस्वरूपस्यापि तातव्यत्वं मुक्तं त्रयाणामेव
 देवमुपमासः प्रश्नश्चेति बध्यति चास्य प्रत्यगात्मनः परमात्मात्मकत्वेनानुसंधानमात्मेति तत्पगच्छंति ग्राह्यं
 ति चेति किमयं प्रत्यगात्माज्ञाता कर्त्ता भोक्तेरामुत्र संचारक्षमो नु संशयेय उत प्रजापतिवाक्योदिताय हतपाप्म
 त्वादिस्वरूपः किं मुक्तं तातत्वाद्याकारमात्र इत्येके मन्यन्ते कृतः अस्यापासकस्यात्मनः शरीरे भावात् शरीरे
 वर्तमानस्य तादृशमेव रूपं तावत्तैवानुसंधानेन तत्फलमुत्पिद्युपपत्तेश्च न हि कर्मस्वधिकृता नां स्वर्गादि फलाद्यि
 नां ज्ञातत्वाद्यतिरेकेण फलानुभवदशायां तादृशं रूपं साधनानुष्ठानदशायां अनुसंधानव्यंताव
 तैव साधनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धिरतिरिक्तानुसंधाने प्रयोजनाभावात् तदविशेषादिहा पित्तयेव ननु चोत्रपद्या
 कतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेति प्रेत्य भवतीति विशेषवचननादपहृतपाप्मत्वाद्याकार एवानुसंधानव्यं त्ववगम्य
 ते त्रैवंतं येषां पासत इत्युपास्य विषयत्वात् तस्यैव प्राप्ते प्रवक्ष्यमहे श्री व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात् न तत्फलं विवर्त श्री
 न त्वेतदस्ति यत्तातत्वाद्याकार एवानुसंधेय इति अस्यात्मनः संसारदशायां मोक्षदशायां व्यतिरेकः सोऽपहृतपाप्म

यथा
 २

यत्ते भस्मः क्रतुवज्ज्वा यस्त्वमिति भस्मो विपुलस्य समस्तस्यैव ज्वा यस्त्वमिति प्रामाणिकमित्यर्थः एकवाक्यत्वावगतेः तथा हि प्राचीनशाला
 श्रौषमन्यवज्ज्वा यस्त्वमिति भस्मो विपुलको ह वै भगवतो यमाहुः गिः संप्रतीममात्मानं वैश्चानरमध्येति हं तं तमभ्यागच्छाम इति वैश्चानरा
 त्मबुभूत्स योपमन्यवाद्यः पंचमहर्षयः उद्दालकमुपेत्य तत्र वैश्चानरात्मवेदनमलभमानो स्तेन च सहाश्चपत्तिं कैकयं वैश्चा
 नरात्मवेदिनमुपसंगत्यात्मानमेवेमं वैश्चानरं संप्रत्यधेयितमेव नो ब्रूहि ति पृच्छा तत्सकाशात्परमात्मानं वैश्चानरं स्वर्त्तिकादि
 यत्तच्छ्रुत्वा शरीरमुपास्य मवगम्य तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मानं भूतब्रह्मानुभवमवगतवंत इत्युपसंहरतो वाक्यस्यैकत्वम
 वगम्य त एवमेकवाक्यत्वः वगते सत्यवयवविशेषापास्तिवचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासने कदेशो नुवादमात्रमिति नि
 श्रियते क्रतुवत् यथा वैश्चानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति विहितस्यैव क्रतोरेकदेशो यदष्टाकपालो भवतीत्यादिभि
 रनूद्यते तथा समस्तोपासनमेव न्याय्यं न व्यस्तोपासनं तथा हि दर्शयतीत्यंशः क्रतिः व्यस्तोपासने अनर्थं ब्रुवतीत्युक्तं तेन व्यपतिष्य
 द्यमानागमिष्य इति ग्रंथो भविष्यो यमानागमिष्य इत्यादिका अत इदमप्यथास्तं यन्नामाद्यपासनसाम्यमुक्तं तत्र हि नामा
 द्युपासने न्यूनार्थो न श्रुतः नामाद्यपासने भो भूमापासनस्यातिशयितफलत्वं श्रुतं एष तु वातिवदति यः सत्येनातिवदतीति तत
 त एव तत्र भूमाविद्या परत्वे पि वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलानां विवक्षितत्वं अन्यथा निशयितफलत्वनिमित्तातिवादेन
 भूमाविद्यास्तुत्यनुपपत्तेः अतः समस्तोपासनमेव न्याय्यं श्री नानाशब्दादिभेदात् श्री ईह वल्लविद्याः सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैक
 फलाः सद्धिद्या भूमाविद्या दहरविद्या पकोसलविद्या शांडिलविद्या वैश्चानरविद्या आनंदमयविद्या प्रद्वरविद्यादिका एकश
 खागताः शाखांतरगतश्चोदाहरणं प्रत्याप्राणाद्येकविषयफलाश्च किमत्र विद्येक्यमुत विद्याभेद इति संशय्यते अत्रैवासां
 परस्परभेदसमर्थिते सत्ये कस्यां दहरविद्यादिकायां सर्ववेदांतप्रत्ययो न्याय्यः किंपुक्तं विद्येक्यमिति कुतः वेदास्य ब्रह्मणाः एक
 त्वात् वेदां हि विद्यायारूपं अतो रूपेकादिद्येक्यमित्येवं प्राप्ते मिधीयते नानाशब्दादिभेदात् नानेति नानाभूता विद्या कुतः

सर्वशरावाप्रत्ययन्यायेन च सर्वसुक्रतुरेक एव अतः सर्वस्वेकस्य क्रतोः सन्निधानात् क्रतुर्गभूतो जीयादयोपि सन्निहिता इति नैकस्य सन्नि
धिविशेषो स्तीति न व्यवस्था श्रीमं आदिबद्धविरोधः श्री वाशदेव्यार्थे आदिप्रादेन जातिगुणसंख्यासादृश्यक्रमद्रव्यकर्मोति
गृह्यते यथा मंत्रादीनामेकैकशरावास्त्वाम्नातानामपिशोषिणः क्रतोः सर्वशरावास्वेकत्वेन यथा यथं श्रुत्यादिभिः सर्वा
मुशास्वास्वविनियोगो न विरुध्यते तद्वदिराप्यविरोधः श्री भूम्नः क्रतुर्वैज्यायस्तत्तत्तद्विद्वत्पतिः ० प्राचीनशालाभ्योप
मन्यव इत्यारभ्य वैश्वा नर विद्याज्ञाता तत्र वैश्वा नरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्यः श्रुतस्वर्लोकदित्यवाद्याकाशादप
एचिद्यवयवः तत्र च द्यौर्मूर्त्ति आदित्यश्चन्द्रसुदीपुः प्राण आकाशः संहि हेमधका य इत्यर्थः प्राये वस्तिः एचिबीयादवित्यवयववि
शेषाः तत्र सेशयः किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यं उक्तं व्यस्तस्य समस्तस्य वा यस्य समस्तस्यैवेति किं युक्तं व्यस्तस्येति
कुतः उपक्रमेण सौपासनोपदेशात् तद्यात्मुपदिश्यते ओपमन्यवादयः किलोद्दालकषट्काः कैकयमश्चपतिमुपसद्यात्मानमेवैवै
श्वा नरं संजत्यधेषितमेव नोक्नुहीति प्रष्टुः सचतेभ्यः प्रत्येकं स्वीयास्यान् द्यप्रभृतीनुक्तं वृद्धौ नृदीदिषु व्यक्तेषु पासनं तत्र तत्र फलं चो
क्तवान् अत्यन्तं पश्यति प्रियं भवत्यस्य वल्लवर्चसंकुले य एतमेवात्मानं वैश्वा नरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति एवै सुते जा प्रा
त्मा वैश्वा नरः इत्यादिना ते सुतेषु पासनं द्यपास्यस्य वैश्वा नरत्वं चोह अतो व्यस्तैवोपासनं कर्तव्यं परत्र यस्त्वेतमेव प्रादेशमा
त्रमभिविमानमात्मानं वैश्वा नरमुपास्त इति द्यप्रभृतिप्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वा नर उक्तस्य मूर्धा द्यपासनस्य समासेनोपसंहा
र इत्यवगंतव्यं अपर आह एवमेव समस्तस्य व्यस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति एचकफलनिर्देशात् यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमा
नमात्मानं वैश्वा नरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मस्त्वनमतीति न चैतावता वाक्यभेदः यथा भूमविद्योपक्रमेनामाद्य
पासनं तत्फलं चाभिधाय एव बुधातिवदन्ति यः सत्येनातिवदतीत्यादिना भूमविद्यामुपदिश्य सत्त्वाद्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु काम
चारी भवतीति तत्फलं च व्यपदिशति तत्र भूमविद्या यर त्वेचि वाक्यस्य नामाद्युक्तं तदोपासनं तत्फलं वा जीन्ति यते तथे हाप्येव प्राप्तेभिधी

भा.
८०
८०

मिति प्राप्नुयते नवातसहभावाश्रितेः नवेतदस्ति यदुक्तमुज्जीथाद्यापासनानां क्रतुषु ज्जीथादिवदुपासन २ त्रुटिः

काम्यास्तु यथाकामं समुज्जीथैरनुवापूर्वहेत्वभावात् अपरिमितफलत्वाभावादित्यर्थः अंगे सुयथाश्रयभावः उज्जीथादि क्रतुं गेवाश्रितं प्रोमित्येतदक्षरमुज्जीथमुपासीतेत्यादिका विद्या किमुज्जीथादिव क्रतुत्वर्थं तथा क्रतुमुनियमेनोपादेया उत जोदोहनादिवत् पुरुषार्थतया यथाकाममिति विशयेनियमेनोपादेया इति युक्तं ननु चासौ पुरुषार्थत्वेनाऽनियमः प्रतिपादितस्तन्निर्द्धारणानियमस्तद्वदेः एवमप्यप्रतिबंधफलमित्यत्र सत्यं तदेव दृढयितुं केचित्पुल्लिङ्गदर्शने युक्त्या चाक्षिप्यते तत्र हितेनोभौ कुरुत इत्यनियमदर्शनात् एथकफलत्वमुक्तमुपासनाश्रयभूतो ज्जीथादिवदुपासनानामप्यंगतयोपादाननियममेव बोधेते त्व उपलभ्यते न ह्यत्र जोदोहनेन यशु कामस्य प्रणयेदित्यादिवदुपासनविधिवाक्ये फले संबंधः श्रूयते उज्जीथमुपासीतेत्युज्जीथादिसंबन्धितं येनोपासनं प्रतीयते यदेव विद्यायां करोति श्रद्धा योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरमिति वर्तमानोपादेरा रूपवाक्यांतराद्विफलसंबन्धोक्ता यत्ते स्ववाक्येनैवाव्यभिचरितं क्रतुसंबन्धमुज्जीथसंबन्धेन विज्ञातं क्रतुत्वगभावस्य वाक्यांतरस्थवर्तमानफलसंबन्धिनिर्देशोर्थवादमात्रं स्यादपापशून्योक्तश्रवणादिवत् प्रतोयथो ज्जीथादयः उपासनाश्रयाः क्रतुत्वगतया प्रयोगविधिना नियमेनोपाक्षयंते तथा तदाश्रिताः श्रोपासनास्तः सुरवेन क्रतुत्वगभूता इति नियमेनोपादेया एव श्रीशिष्टे श्रद्धादिप्रशासने विधानमिति सार्धः उज्जीथमुपासीतेत्युज्जीथांगतयोपासनविधानाच्चोपादाननियमः जोदोहनेन यशु कामस्य प्रणयेदिति विधिवाक्येऽधिकारांतराश्रवणादुज्जीथांगभाव एव विधिधेय इति गम्यते श्रीसमाहारात् श्री होतसदना देवादिदुरुज्जीथमनुसमाहरतीति उपासनस्य समाहारनियमो दृश्यते दुरुज्जीथं वेदनं विक्षेपमुज्जीथं वेदनं हानावऽप्येन समाधानं बुवन्त तस्य नियमेनोपादानं दर्शयति श्रीगुणसाधारण्यश्रुतेः श्री उपासनगुणस्योपासनाश्रयस्य प्रणवस्य सोपासनस्य तेनेयं त्रयीति ध्यावर्तते प्रोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युज्जीयतीति साधारण्यश्रुतेः श्रुतेः श्रोपासनसमाहारो वगम्यते तेनेति प्रकृतपरा मर्शि त्वात् सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र संचरति अत उपासनस्य प्रणवसहभाव नियमदर्शनाच्चो ज्जीथाद्युपासनानामुज्जीथादिव नियमेनोपादानं नियम इति कुतः तत्सहभावाश्रिते रूज्जीथांगभावाश्रिते रित्यर्थः अंगभावे हि सहभाव नियमो भवति यद्युज्जीथमुपासीतेत्यस्मि न्यदसमुदायेऽधिकारांतरं न प्रतीयते तथा पितृदनेतरमेव यदेव विद्यायां करोति श्रद्धा योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः क्रतुदुरुज्जीथं वेदनं हीनं गानं होतसदने स्थित्वा करोतीति चेत्तत्समाहरति पूर्णं करोतीत्यर्थः ६

शब्दादिभेदादिशब्देनाभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानिगृह्यते शब्दांतरादिभिरत्र विधेयभेदहेतवो न वैधभेदादप्रयते यद्यपि वेद उ
पासीतेत्यादयः शब्दप्रत्ययां वत्समिधायिनः प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविमयास्तथापितत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपापत्वा
दिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावत्त्वबोधिनः प्रत्ययावत्तिरूपाविद्याः भिदंति ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसंबंध्युपासनविशेषमिधा
यीनिच निराकांक्षाणि वाक्यानि प्रतिप्रकरणं विलक्षणं विद्याभिधायी। नीतिनिष्पद्यते अस्मिन्नेति शब्दांतरे कर्मभेद इत्या
दिभिः पूर्वकांडोदितैः सूत्रैः सिद्धेति पुनरिह प्रतिपादनं वेदांतवाक्यान्धमिधेयत्वनपराणीति कुदृष्टिनिरसनायः प्रतोविद्याभे
द इति स्थितं श्रीविकल्पोविशिष्टफलत्वात् ० ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्धिद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमुक्तं इदानीमासां विद्यानामेक
स्मिन्मुखे प्रयोजनवत्त्वेन समुच्चयोपि संभवति उत प्रयोजनाभावाद्धिकल्प एवेति विप्रोक्तं किं पुक्तं समुच्चयोपि संभवतीति कुतः एकफलानां मि
श्रशक्त्यर्थानामपि समुच्चयदर्शनात् दृश्यते हि एकस्यैव स्वर्गादेः साधनानामग्निहोत्रदर्शयुगमासादीनां तस्यैव स्वर्गसम्भयस्त्वापेक्ष
या एकत्र पुरुषे समुच्चयः एवमिहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयोपि संभवतीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महेद्विकल्प एव न समुच्च
यः संभवतीति कुतः अविशिष्टफलत्वात् सर्वासां हि ब्रह्मविद्यानामनवधिकातिशयानंदब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं अयत्ने ब्रह्मविदा
प्रोतिपरं स एको ब्रह्मण आनंदः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य यदा पश्यः पश्यते तूक्तं बलं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म यो नितदा विद्वान्
पुण्यपापे विधुय निरंजनः परमं शास्त्रपुपैतीत्यादिभ्यः ब्रह्महि स्वस्य परस्य च स्वयमनुभूयमानमनवधिकातिशयानंदं भवति स च
तादृशो ब्रह्मानुभव एकया विद्यायाः बाध्यते चेत्किमन्यपेति न समुच्चयसंभवः स्वर्गादेर्हि देशतः कालतः स्वरूपतश्च परिमि
तत्वेन तत्र देशाद्यपेक्षया भूयस्त्वसंभवात्तदर्थिनः समुच्चयः संभवतीति इदं तु तद्विपरीतस्वरूपे ब्रह्मणि तन्म संभवति सर्वा
श्रविद्या ब्रह्मानुभवविरोधनादिकर्मविद्या निरसनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात् सर्वसां विकल्प एव ब्रह्मप्राप्ति
तिरिक्तफलस्तु विद्याः स्वर्गादिकर्मफलवद्यथेष्टं विकल्पेन न समुच्चयेन वा तासां परिमितफलत्वेन भूयस्त्वापेक्षा संभवात् तदाह ०

शभा.
८०
८१

12

मु

प्रभवगमयति कर्मसुकर्तृभूतस्यात्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वादतः कर्तुः संस्कारद्वारेण विद्यायाः क्रतुशेषत्वान्नत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं य
थान्येषु द्रव्यादिष्विति जैमिनिराचार्यो मन्यते तदुक्तं द्रव्यगुरा संस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि ननु च कर्मसुकर्तुर्जीवादयो
मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदोत्ते सुवेद्य उपदिश्यते इति प्रागेवोपपादितेनेतरेषु पक्षेर्भेदव्यपदेशाच्च प्रतुपपत्तेस्तु न शरीर इतर परामर्शस्य इति
चेन्ना संभवादित्येवमादिभिः सूत्रैस्तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन जीवादनतिरिक्तमित्येतदपि अधिकृतं भेदनिर्देशादि
त्येवमादिभिः निरस्तं सामानाधिकरण्यनिर्देशाच्चेतदात्म्यमिदं सर्वं संवित्त्वं ब्रह्मेति चेत्तनाच्चेतनसाधारणो यः पृथग्यतिष्ठन्नयमत्रा
त्मनिति कृन्नित्यादिना वगततत्तदात्मतया वस्थितिनिबंधन इत्यवस्थितेरिति का स क ह न इत्यादिभिरुपपादितं तत्कथं कर्मसुकर्तुशेषस्या
त्मनो याथात्म्यापदेशापरावेदांतराद्या इति विद्यायाः कर्ममिगत्वप्रतिपाद्यते उच्यते वेदांतराद्ये केव विद्यायाः कर्मप्राधान्ये सूचयद्विलिंजे
स्तदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च वेदांतराद्या देहातिरिक्तजीवस्वरूपयाथात्म्यापदेशादपरा इति वलादभ्युपगमनीयमिति
पूर्वपक्षिणोभिप्रायः ननु च कर्तृ संस्कारमुखेन विद्यायाः क्रतुनुप्रवेशो न शक्यते वक्तुं कर्तुं लौकिकं वेदिकसाधारणत्वेनाव्यभिचरित
क्रतुसंबन्धित्वाभावात् नैवलौकिकस्य कर्मणाः कर्तुर्देहादव्यतिरिक्तत्वेप्युपपत्तेर्देहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य क्रतविवोपयोगान्नत्वरूप
प्रतिपादनमुखेन क्रतुनुप्रवेशो न विरुध्यते प्रतो विद्यायाः क्रतुशेषत्वान्नातः पुरुषार्थः कानि पुनस्तानि लिङ्गानि यदुपबृंहितमा
मानाधिकरण्यनिर्देशेन वेदांतराद्याः जीवस्वरूपपरा इति निर्णीयं ते तत्राह श्री आचारदशीनात् ब्रह्मविदां प्राधान्येन कर्मस्वा
चरो दृश्यते प्रश्नपतिः कैकयः किल आत्मवित्तमस्तद्धिताना योपगतौ स्तान् धीमत्या ह यद्यप्यमालो ह वै भगवतो ह मस्मीति
तथा ब्रजनकादयो ब्रह्मविदग्रे शराः कर्मनिष्ठाः सन्ति बुद्धयंते कर्मणे वहि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्याजसोपि सुबहून् य
ज्ञानज्ञानव्यापारय इति प्रतो ब्रह्मविदां कर्मप्रधानत्वदर्शनाद्विद्यायाः कर्तुः स्वरूपवेदनरूपत्वेन कर्ममिगत्वमेवेति न विद्यातः
पुरुषार्थः लिङ्गमिदं प्राणिभ्यः तामित्यत्राह श्री तुच्छुते ॥ श्रुतिरेव विद्यायाः कर्ममिगत्वमाह यदेव विद्याया करोति श्रुत्योपानय
दातदेव वीर्यवत्तदेव भवतीति नेयं श्रुतिः प्रकरणादु जीयमात्रविषयेति व्यवस्थापयितुं शक्यं यतः प्रकरणाच्छ्रुतिर्वलीयसीत्यदेव वि

वीर्यवत्तरत्वं प्रतिसाधनभावः प्रतिपाद्यते तेन क्रतुफलत्वं पृथग्भूतफलसाधनभूताविद्योजीयमुपासीतेति कर्तव्यतया विधीयते क्रतु
फलात्पृथग्भूतफलसाधनतया वगतस्योपासनस्य कर्तव्यगभूतो जीयोपासनाया विनियोगो नोपपद्यते अत उपासनस्याश्रयापेक्षायां
सन्निहित उजाग्र आश्रयमात्रं भवति उ जीयश्च कर्तव्यगभूत इति क्रतुप्रयुक्तो जीयाश्च उपासने कर्तव्यधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तर
त्वेषानिमित्तमिदमधिकारोन्तरमिति न क्रतुप्रयुक्तदुपादाननियमः वीर्यवत्तरत्वं च क्रतुफलस्य प्रबलकर्मांतरफलेनाप्रतिबंध इत्युक्ते
तोऽखिले वितफलत्वमित्यर्थः पर्यादादीनां तु यदेव विद्याया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः फलसाधनत्वं वदयां प्रसक्तं
वलादिकलं प्रतिसाक्षात्साधनभावो न श्रुत इति कर्तव्यगभूतजुह्वाद्यंगतया विनियोगाविराधात्तदंगभूतानां फलांतरसाधनभाव
कल्पनानुपपत्तेस्तत्फलश्रुतिरर्थवादमात्रं स्यात् श्री दर्शनाच्च दर्शयति च श्रुतिरूपासनोपादानानियम एव विद्वद्वैबलायतं
यजमानं सर्वोऽवर्त्तितो भिरक्षतीति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वे धारणं पुवतीति उजाग्रप्रभृतीनां वेदनस्यानियमे सत्ये तदुप
पद्यते अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तानां समाहारादिलिङ्गानां प्राधिकृत्य मवगम्यते अत एवा नियम एवेति स्थितम् इति श्री भगव
द्रामानुजविरचिते शास्त्रीर कमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ०० ०० श्री पुरुषार्थोक्तः शब्दादिति वादराय
णः श्री गुणोपसंहारावुपसंहारफलाविद्योक्तत्वात्तात्त्वन्तिता कृता इदानीं विद्यातः पुरुषार्थोक्तविद्यांगत्कर्मण इति
चित्यते किं पुनः अतो विद्यातः पुरुषार्थ इति भगवान्वादरायणो मन्यते कुतः शब्दत्वं दृश्यते ह्योपनिषदः शब्दो विद्यातः
पुरुषार्थो बुवन ब्रह्मविद्याप्रोतिपरं वेदाहमेतं पुरुषं महातमा तदित्यवर्णितमसः परस्तात्तमेवं विद्यानमृत इह भवति
नान्यपेथा विद्यते यनाययथानद्यः स्पंदमानाः समुद्रः स्तंगं स्तंगं तिना मरूपे विहाय तथा विद्यानामरूपा द्विमुक्तः य
रात्परं पुरुषमुपेति दिव्यमित्यादिः अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते श्री शेषत्वात्पुरुषार्थवादे यथान्येति स्थितिर्जैमिनिः
नेतदेवं यद्विद्यातः पुरुषार्थो वासिः शब्दादेव गम्यते इति न ह्येव ब्रह्मविद्याप्रोतिपरमित्यादि शब्दो वेदनात्पुरुषार्थो वा

श्री. भा.
८०
८२

न ४

13

पुरुषार्थः इति सुखं तं लिङ्गान्यपि निरस्यते श्रीतुल्यं तु दर्शनम् ० यदुक्तं ब्रह्मविदो कर्मा नुष्ठानदर्शनादि विद्या कर्मा गमिति तत्र विद्याया
अनेगत्वेऽपि तुल्यदर्शनं ब्रह्मविदो कर्मा नुष्ठानदर्शनमनेकां कति कति तर्थाः अननुष्ठानस्यापि दर्शनात् दृश्यते हि ब्रह्मविदो कर्मा
गः अथ यः कावक्षेयाः किमधीवयमध्वेष्टमः किमधीवयमध्वेष्टमह इत्यादौ अतो ब्रह्मविदो कर्मा त्यागदर्शनात् न विद्या कर्मा गेक
प्रमिदमुपपद्यते ब्रह्मविदो कर्मा नुष्ठानमनुष्ठानं च फलान्भि संधिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्यां गत्वात् तथा विध्यस्य कर्मा
नुष्ठानदर्शनं मुपपद्यते वदत्यति च सर्वोपेक्षा यज्ञादि श्रुते रश्चेदिति फलार्थस्य तस्यैव यज्ञादेः कर्मा णो मोक्षे कफल
ब्रह्मविद्या विरोधित्वान्नस्याननुष्ठानदर्शनमुपपन्नतरं विद्यायाः कर्मा गत्वे कर्मा त्यागः कथमपि नोपपद्यते यदुक्तं श्रुत्येव विद्यायाः
कर्मा गत्वमवगम्यते इति तत्राह श्रीप्रसार्वभिकी न सर्वं विद्याविषये यं श्रुतिरपि तु जीय विद्याविषये वयदेव विद्याया करोतीति यदु
दस्यानिर्धारितविशेषस्यो जीयमुपासीतेति प्रस्तुतो जीयविशेषनिष्ठत्वात् न हि यत्करोतीति तद्विद्ययेति संबध्यते यदेव विद्याया क
रोतीति तदेव वीर्यवत्तरमिति विद्याया क्रियमाणं यदुक्तं न निर्दिश्यतस्य हि वीर्यवत्तरत्वमुच्यते यच्चेदमुक्तं तं विद्या कर्मा णी सम
न्वारमेते इति विद्या कर्मा णोः साहित्यदर्शनादि विद्या कर्मा गमिति तत्राह श्रीविभागः शतवत्तरं तं विद्या कर्मा णी समन्वारमेतस्य
त्रोक्तेन न्यायेन विद्या कर्मा णोऽभिन्नफलत्वादि विद्या स्वस्मे फलापतमन्वारमेते कर्मा च स्वस्मे फलायेति विभागो द्रष्टव्यः शतवत्
यथाक्षेत्ररत्नविक्रयिणोऽपि शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रार्थशतं रत्नार्थं शतमिति विभागः प्रतीयते तथेहापि श्रीप्रध्ययनमात्रवत्तः
कर्मा विधानादि विद्या कर्मा गमिति नेतदुक्तं वेदमधीत्यइत्यध्ययनमात्रवतो विधानात् न चाध्ययविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्तयति न ६
आधानवदध्ययनस्याह्यरराशिग्रहणमात्रेपर्यवसानात् गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलवत् कर्मा वबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयफले
तदर्पविचारैरुपुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते ततः कर्मा र्थी कर्मा ज्ञाने प्रवर्तते मोक्षार्थी च ब्रह्मज्ञान इति न विद्या कर्मा गं यद्यप्यध्ययन
विधिरेवार्थावबोधे प्रवर्तयति तथापि न विद्या कर्मा गं अर्थज्ञानादर्थीतरत्वादि विद्यायाः यथा ज्योतिष्ठा मादिकर्मस्वरूपवि
ज्ञानात् फलसाधनभूतं कर्मा नुष्ठानमर्थीतरं तथा र्थज्ञान स्वरूपात् ब्रह्मस्वरूपविज्ञानादर्थीतरमेव ध्यानोपासनादि शब्दा
यापुरुषार्थसाधनभूता विद्येति न तस्याः कर्मा संबन्धगंधोपि विद्यते श्रीनविशेषात् श्रीयच्चेत्तुर्वन्नेवेह कर्मा णीति प्राक्

न ६

८२

द्ययाकरोतीतिविद्यामात्रविषयाहीयेऽकृतिः श्रीसमन्वारंभणात्श्रीतंविद्याकर्मणीसमन्वारंभेतेइतिविद्याकर्मणोः साहित्यं च
दृश्यतेसाहित्यं चोक्तं न्यायेनविद्यायाः कर्मागत्वेसत्त्वेवभवति श्रीतद्विधानात् ० विद्यावतः कर्मविधानात्विद्याकर्मगमित्यव
गम्यते आचार्यकुलाद्वेदमधीत्ययथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषणाभिप्रमावैत्यकुलं वीशुचोदेशइत्यादौवेदमधीत्यइत्यध्ययन
वतः कर्माणि विदध्दर्थवबोधपर्यन्ताध्ययनवतएवविदधाति अर्थावबोधपर्यंतं हि अध्ययनमितिस्थापितं अतोब्रह्मविद्या
पिकर्मसुविनियुक्तेतिनष्टयकफलायावकल्पते नियमात् इतश्चनविद्यातः पुरुषार्थः कुर्वन्नेवेह कर्माणिजिजीविषेथ्यंतं समा
इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्यसर्वस्य कर्मसु नियमेन विनियोगात्कर्मणा एव फलमित्यवगम्यते विद्यातु कर्मागमित्येवं प्राप्ते प्रवेक्ष्य
दे श्रीः अधिकोपदेशानुवादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् श्रीतुं वाक्यस्यो व्यावृत्तः विद्यातएव पुरुषार्थः कुतः अधिकोपदेशात्कर्म
सुकर्तुर्जीवादेयप्रत्यनीकानवधिकंतिशयासंख्येयकल्याणगुणाकरत्वेनाधिकस्याधीतरभूतस्यपरस्यब्रह्मणोवेद्यतयोपदेशात्
भगवतोवादरायणस्यविद्यातः फलमित्येवंमर्तुर्हिगानिनिवृत्तुवेद्यतयोपदेशस्तावत्कर्तुः प्रत्यगात्मनोधिकस्यैवकथं तद्दर्शना
त् प्रत्यगात्मनिश्रुद्धेयसंभावनीयानंतगुणाकरस्यवेद्यस्यनिरस्तनिखिलहेयगंधस्यस्वसंकल्पकतजगदुदयविभवलयली
लस्यसर्वज्ञस्यसर्वेशः वाङ्मनसाधरिच्छेदानंदस्यजीवाधिपस्यकल्मसप्रशंसितुः परस्यब्रह्मणोवेदनोपदेशवाक्येदृशदर्शनात्
अपहतपाप्माविजरोविमलसुर्विशोकविजिघ्रसोपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः तदेक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतितत्तेजोऽस्तसः सर्वज्ञः
सर्ववित्परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयन्तेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचक्षुः एकोब्रह्मणः प्राणंदः यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्यमनसास
हप्राणंदं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चनेति एव सर्वे श्रूयन्ते एवभूताधिपतिरेवभूतयाल एवसेतुर्विधरणः सकारणं
करणाधिपाधिपोनचास्यकं श्रुजुनितानचाधिपः एतस्य वाङ्मरस्यप्रशंसनेगाजिह्वया चंद्रमसौविधृतौ तिष्ठतः भीष्मास्मादातः प
वतेभीष्मोदेतिसूर्यः भीष्मास्मादग्निश्चंद्रश्चमरसुधीवतिपंचमइत्यादिषु तस्माद्वेदोपदेशो सुकर्तुः प्रत्यगात्मनः खद्योतकल्पस्याविद्या
दिदेयसंबंधयोग्यस्यगंधोपिनास्तीतिपरमपुरुषविषयायाविद्यायास्तत्प्राप्तिकूपमस्तत्त्वतत्रतत्रश्रूयमाणं फलमिति विद्यातः

माणां पशामशीमात्रं क्रियते अनुवादमात्रमित्यर्थः कुतः एतदचोदनात् अविधानादित्यर्थः न ह्यत्र विधिप्रादः श्रूयते त्रयो धर्म
स्कंधा इत्यादिना हि प्रकृतप्रकृतप्रणवेन ब्रह्मोपासनं कृत्यते ब्रह्म संस्थो मृतत्वमेतीत्युपसंहारात् अतो न्याय्यं अनुवादमा
त्रमत्र क्रियते तेषामाश्रमाणां ये चैरत्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इति चेदेव यान विधिपरत्वात् तत्राधिनाश्रमांतरविधिसं
भव श्रद्धा अपवदति हि श्रुतिश्रामांतरं वीरहावा एष देवानां योगिनमुदासयत इत्यादिकाः प्रकृतप्रादितसा आश्र
मानसंतीति जे मिति रा बा धो म न्य ते श्री अनु वे य वा दरा मणः साम्य श्रुतेः ॥ ग्रहस्याश्रमवदाश्रमांतरमप्यनुष्ठेयं
गवानुवादशरणो म न्य ते कुतः साम्य श्रुतेः उपादि य तया मि मृत गृहस्याश्रमसाम्ये हि ते वामप्याश्रमाणां श्रूयते त्रयो ध
मस्कंधा इत्यारभ्य ब्रह्म संस्थो मृतत्वमेतीत्युपसंहारात् अतो न्याय्यं अनुवादमात्रमत्र क्रियते तेषामाश्रमाणां ये चैरत्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इति चेदेव यान विधिपरत्वात् तत्राधिनाश्रमांतरविधिसं
वतीति तस्य प्राप्तिरवश्यामुपेत्येति मते तदितरे वामपिसमानमन्यत्राभिनिवेशात् न चै गृहस्य धर्म एव यतो ध्ययने दानं
तथा ब्रह्मचर्यमिति सर्वैः प्रादे रभी धी य ते ब्रह्मचर्यं तपसो गृहस्यैव संभवादिति युक्तं त्रयो धर्म स्कंधा इति त्रित्वे
न सं गृह्य प्रथमो द्वितीयस्तृतीय इति विभागवचनानुपपत्तेरतो ध्ययने दाने मिति गृहस्याश्रम उच्यते प्रथमयनश
ये वेदाभ्यासपरः तपः प्रादे न वै रवानसवारि ब्राज्य योगी गृहसु भयोक्तपः प्रधानत्वात् तपः प्रादे हि काय त्के प्रोक्तः स च
द्वयोरपिसमानः ब्रह्मचारिधर्म एव ब्रह्मचर्यं प्रादे नाभिधीयते ब्रह्म संस्थो मृतत्वमेतीति परत्र श्रूयमाणो ब्रह्म संस्थ
प्रादे योगिकः सर्वाश्रमसाधारणः सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्म संस्थो संभवात् ब्रह्मलि संस्थो संस्थितिर्ब्रह्म संस्थत्वं तच्च सर्वे
षां संभवत्येव ब्रह्मनिष्ठा विकलाः केवलाः श्रमिणाः पुण्यलोकभाजः ते श्चैव ब्रह्मनिष्ठाः मृतत्वभागभवति तदेतद्विषय
ममुक्तं भगवता पशुपते प्राजापत्ये ब्राह्मणानामित्यारभ्य ब्राह्म संस्थो मृतत्वमेतीति न वसीनामाश्रमाणां च केवला
नां ब्रह्मलोकप्राप्तं फलमभिधायैकांतिनः सदा ब्रह्मध्यायिनां योगिनां हि ये ते द्यां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः इति

विदं ज्ञानाद्यावर्त्य यावज्जीवं कर्मा नुष्ठाने नियमयतीति तन्नोपपद्यते अविशेषात् न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्तत्
त्र कर्मविषय इति विशेषहेतुरस्ति विद्यांगभूतविषयक कर्म तयाप्युपपत्तेः कर्मलो व हि संसिद्धिमाप्स्यता जनकादय इति
वत् विदुषस्त्वा प्रपाणादुपासनस्यानुवर्तमानत्वादेव मर्त्यस्वाभावे न चोद्यं परिहृत्य कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यस्य वाक्यस्य अर्थ
माह श्री सुतये नुमतिर्वा. वाशकोवधारणार्थः इत्यावाक्यमिदं सर्वमिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तु तये सर्वदा कर्मानुष्ठानानु
मतिरियं विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन् न चिन्तयिते कर्मभिरिति हि विद्यास्तुता भवति वाक्यद्वयेनैव दर्शयति
एवं त्वयि नान्यथेति न कर्म लिप्यते नर इति अतो न कर्मांगं विद्या श्री कामकारेण चैकं अपि चैव मे के प्राप्तिनः काम
कारेण ब्रह्म विद्या निष्कल्य गाह्यस्य त्यागमधीयते किं प्रजया क रिय्या नो ये ध्या नो य मात्मा यं लोक इति विदुषो विरक्तस्य
कामकारेण गाह्यस्य कर्म त्यागे बुद्धिदं कर्त्तव्यं ब्रह्म विद्यायाः कर्मानंगत्वं दर्शयति यत्रादिकर्मांगत्वे हि विद्यायाः विद्यानि
ष्ठस्य कामकारेण गाह्यस्य त्यागो न संभवति अतो न विद्या कर्मांगं श्री उपनर्द च. एवंपुण्यरूपस्य समस्त संसारिक दुःखम्
लस्य कर्मलो ब्रह्म विद्या यो मर्त्यं च प्रतिवेदांतमधीयते निश्चये हृदय ग्रन्थिः छिद्यते सर्वसंशयाहीयते चास्य कर्माणि तस्मि
न्मृष्टे परावर इत्यादिकं तद्विद्यायाः कर्मांगत्वेन संगच्छते श्री उद्धरेतस्त्वच प्रावेहि. उद्धरेतः स्वाश्रमे सुब्रह्म विद्यादप्री
नाने प्रज्जिहोत्र दर्शपूर्णमासादिकर्मासंभवाच्च न विद्या कर्मांगम् न उद्धरेत स आश्रमाः न संत्येव यावज्जीव. प्रज्जिहोत्रं जु
होतीत्यादिना प्रज्जिहोत्र दर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीव धिक्कारः श्रुतेः श्रुतिविरुद्धा नो स्मृतीनां चाप्राप्ता एषा दंत आह प्रवि
हिति वैदिक एव हि प्रावेते इत्युपपत्तेर्न चो धर्म स्कंधा ये चैव मे रण्ये अश्रुतिप्रमाणे एतमेव प्रधा जिनो लोक मिच्छंतः प्रवृजंती
त्यादौ यावज्जीव श्रुतिस्तु विरक्त विषया श्री परामर्शे नि निरचो दना चामवदति हि. यदिदं च यो धर्म स्कंधा इत्यादौ वैदिके
षा वे उद्धरेत सः आश्रमाः इत्युपपत्तेर्न चो धर्म स्कंधा इत्येवमादिषु वाक्येषु तेषामाश्र

नात्तस्तुतिमात्रमेवेवावाक्यानां विवक्षितमिति चेदुज्जोत्तरं नापूर्वत्वादिति नस्तुतिमात्रमुपपद्यते कुतः सर्वत्वात् अप्राप्तत्वा
 त न ह्युज्जीयाद्योरसतमादितया प्रमाणांतरा एव प्रतिपन्नाः येन तत्प्राशस्त्यबुद्ध्युत्पत्त्यर्थरसतमादित्वेनानुधेय
 न ह्युज्जीयादिविधिरत्र सन्निहितः येनेयमेव ननु दुःस्वर्लोक आहवनीय इत्यादिवत्तदेकवाक्यत्वेन यथा कथा च विधया
 तस्तुतिपरत्वमाश्रीयते अतः क्रतुवीर्यवत्त्वादिफलसिद्ध्यर्थमुज्जीयादि सुरसतमादिदृष्टिविधानमेव न्याय्यं श्रीभा
 वशाब्दाच्च उपासीतेत्यादिभावशब्दाच्च विधिपरत्वमेव न्याय्यं विधिप्रत्यययुक्ते हि त्रियाशब्दो विधेयमेव स्वार्थप्रवर्ग
 मयति तस्मादुपासनविधानार्था एताः श्रुतयः पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् प्रतर्दनीह वै देवोदासि निद्र
 स्पप्रियं धामो यजगमस्वतकेतुर्हं कृणोय आसीदित्येवमादीनि वेदांतेष्टारव्यानां नि किं पारिल्लवप्रयोगार्थं न्युतविद्याविशेष
 प्रतियादनार्थानीति चिंतायामारव्यानां निशंसंतीत्यारव्यानां पारिल्लवे विनियोगान्न विद्याप्रधानत्वं न्याय्यमिति
 चेन्न सर्व एव आख्यानां नि पारिल्लवप्रयोगे विनियोगमर्हति कुतः विशेषितत्वात् विनियोगस्याख्यानां निशंसंतीत्युक्ता
 तत्रैव मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादिना मन्वादीनामारव्यानां नि विशेष्यते अतस्तेषामेव तत्र विनियोग इति गम्यते तस्मान्न स
 र्ववेदांतेष्टारव्यानश्रुतयः पारिल्लवप्रयोगार्थाः अपितु विद्याविध्यार्थाः श्रीतथा चैकवाक्योपबन्धात् ० आत्मा वा अ
 रेद्रष्टव्य इत्यादिविधिनेकवाक्यतयोपबन्धाच्च आख्यानां नि विद्याविध्यार्थान्येव तानीति गम्यते यथा सोरोदीदित्येव मा
 देः कर्मविध्यार्थत्वं न पारिल्लवार्थत्वं श्रीप्रतएव वाग्नीध्याय न वेद्या ० स्तुतिप्रसंगद्वयंतरसंगतिविशेषेणार्थद्वयसि
 तित्तं विद्यावत उर्द्धरेत स आश्रमिण संतीत्युक्ते उर्द्धरेतस्तु च प्राक् हेत्यादिभिः सूत्रैः ३ इती मूर्द्धरेत सो यज्ञाद्यभावात्

माश्रमविधिमसतमिव कृत्वा एतेष्वन्यपरेष्वपि वाक्येष्वाश्रमप्रतिरवप्रयाश्रयणीयेत्युपपादितं एवमुक्तिः ८

मता

तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिमभिदधाताश्रमो गृहस्थाश्रमस्तुत्या उर्द्धरेतसः आश्रमाश्रमविद्वद्व्यंते इति तेन नुष्ठेयाः ये चेमेर
त्येप्रजातप इत्युपास त इति चात्र एव इति तपः प्रधानाश्रमप्राप्तपेक्षत्वाद्देवयानविधानस्य तत्रापि तस्यापि रंजीकरणी
पापशमनीयदेविधानपक्षे च गृहस्थाश्रमस्तुत्यमेषामप्यनुष्ठेयत्वमित्युपपाद्यविधिरेवायमाश्रमाणां सर्वेषां ना
नुवाद इत्युपपादयितुमाह श्रीविधिधीधारणावतः वाश्रमो बंधारणार्थः विधिरेवायमाश्रमाणां धारणावत यथादि
ष्टाग्निहोत्रे प्रथस्ता त्वमिधं धारयन्नुनुहुवे उपदिदिदेवेभ्यो धारयतीत्यत्रानुवादस्वरूपादपि वाक्यादुपरिधारण
स्याप्राप्तत्वाद्दिधिराश्रीयते तदुक्तं शेषलक्षणे विधिस्तुधारणः पूर्वत्वादिति तथात्राप्यप्राप्तत्वाद्दिधिरैवाश्रयणीयः व
त्तच्चर्यसमाप्यगृहीभवेत्त गृहाहूनीभूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यो देव प्रव्रजेत् गृहाह्वनाद्यायदहरेव विर
जेत् न हरेव प्रव्रजेदिति जीवाला नांमाश्रमांतरविधानादणश्रुतिर्यो वजीव श्रुतिरपवादश्रुतिश्चाविरक्ते विषया
एवेति वेदितव्याश्रम्याश्रमब्रह्मविदः कर्मणामाप्रयाणादवश्यकर्तव्यता विधायिन्यः श्रुतयः स्मृतयश्च स्वाश्रमध
र्मविषयाश्रम उर्द्धरेतस्सुच ब्रह्मविद्याविधानादि विद्यातः पुरुषार्थ इति सिद्धम् स्मृतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्व
त्वात् ० इदमिदानीं चिंत्यते स एष रसानां रसतमः परमः पराधीष्टमो य उजीथ इत्येवं जातीयकानि वाक्यानि कृत्व वयवभूतो
जीयादिस्तुतिमात्रपराणि प्राप्तेस्ति दुजीयादिभिरसतमादिद्विविधानाश्रीनीति अत्र प्रतिपादितमुपासनपरत्वमंजीक
योपासनस्य पुरुषार्थत्वेन क्रतुमुपादानानियमउक्तः किमुक्तं तुतिमात्रपराणीति कुतः उजीथाद्युपादाना क्रतुगम्यता
नितुजीयादीमुपादाय तेषां रसतमादित्वं प्रतिपादितं यथा जुहो दीर्घा यथादिहं प्रतिपादयतो वचनस्येयमेव जुहुः
त्वर्लोकाप्राहवनीय इत्यादिकस्य तत्सुतिमात्रपरत्वं तत्रैव पितरि दमाश्रीकते सुतिमात्रमुपादानादिति चेदिति उजीथाद्युपादा

यमेव भगवान् यत्तदानतपः कर्मन त्याज्यं कार्यमेव तत् यत्तोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन स
र्वमिदं तत्तत्स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदिति मानव इति श्रीशामदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तद्विधेस्तदंगतयातिशयमवश्या
नुष्ठेयत्वात् ० गृहस्यस्यशामदमादीन्यनुष्ठेयान्युत्तमैति चिन्तायामांतरवाह्यकरणव्यापाररूपत्वात्कर्मालुधानस्यशाम
दमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चानुष्ठेयानीति प्राप्त उच्यते यद्यपि गृहस्यः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तस्तथापि स
विद्यानूशमाद्युपेतः स्यात् कुतः तदंगतया तद्विधेः विद्यांगतया तेषां विधेः तस्मादेवं विच्छेदोक्तः उपरतः तितित्सुः
समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं परेषां विद्योत्पत्तेः श्रित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्चमादीनां विद्यानिर्ध
नये तेषां शमादीनां अवश्यानुष्ठेयत्वाच्चतान्यथानुष्ठेयानि न च करणव्यापारतद्विषय्यं यत्तत्त्वेन कर्मणां शमादीनां
च परस्परविरोधः भिन्नविषयत्वात् विहितेषु करणव्यापारोऽविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च न दुपशमः इति न च करण
व्यापाररूपकर्मसु कर्तमानस्य वासनावप्राप्तिमादीनामुपादेयत्वा संभवः विहितानां कर्मणां परमपुरुषाश्रयतया
तत्तस्मादद्वारेण निरिवलविपरीतवासनोच्छेदनहेतुत्वात् प्रयोगस्यस्यशामदमादयोप्यनुष्ठेयाः श्रीसर्वाज्ञानुम
तिश्च प्राणायामयेतद्वर्शनात् ० वाजिनोच्छेदोक्तानां च प्राणविद्यायां न ह वास्यानन्तजगधं भवति नानन्तपरिगृहीतं
भवति न ह वा एवं विदित्किंच नानन्तं भवतीति प्राणविदः सर्वाज्ञानुमतिः संकीर्त्यते किमियं सर्वाज्ञानुमतिः प्राणविद्यानि
ष्ठस्य सर्वदा उत्तप्राणायामपन्नाविति विशये विशेषणानुपादानात् सर्वदेति प्राप्त उच्यते प्राणायामये इति न च कोव
धारणो प्राणायामपन्ना वेवेत्यर्थः कुतः तद्वर्शनात् दृश्यते ह्यनत्र ब्रह्मविदमपि प्राणायामपन्नाविव सर्वाज्ञानुमति
पुनः प्राणविद उच्यते किल चाक्रायणो ब्रह्मविदः सरो मठन्वीहतेषु कुरुषु दुर्मिदयदूषितेषु कुरुषु इभ्यग्राभिवसन्न

दंशिकाविद्यानसंभवतीत्याशंकारः प्रतएव चाग्नीधनाद्यनपेक्षेति यत्तु ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासंबन्धित्वेन श्रुत्यापरि
गृह्यते ब्रह्मसंस्थो मृतत्वमेतीति चेन्नैर एष्य श्रुता तप इत्युपासने एतमेव प्रवृत्ति नो लोकमिच्छतः प्रवृत्तिं ति यदिच्छंती
ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिक याश्रत एवोर्ध्वरेतस्य विद्याग्नीधनाद्यनपेक्षा अग्नीधनमग्न्याधानं आधानपूर्वकाग्नि
होत्रदर्शपूर्णमासादिक कर्मानपेक्षा तेषु विद्याकेवलत्वा अमविहित कर्मापेक्षेत्यर्थः श्रीसर्वापेक्षा वयसादि श्रुतेर
श्रवत् यदिविद्यायज्ञाद्यनपेक्षे वा मृतत्वं साधयति तर्हि गृहस्य श्रुतितदनपेक्षे व साधयितुमर्हति यज्ञादि श्रुति
रपि विविदिषंतीति प्राप्य कर्मलो न वेदनां गतां प्रतिपादयति अत आह सर्वापेक्षे ति अग्निहोत्रादिसर्वक कर्मापेक्षे व
विद्याकर्मवस्तु गृहस्ये पु कुतः यज्ञादि श्रुतेः तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषंतीति यज्ञेन यज्ञेन तपसा नाशके
नेत्यादिना यज्ञादयो हिविद्यांगत्वेन श्रुयंते यज्ञादिना विविदिषंतीति वेदितुमिच्छंति यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्नुमिच्छंतीत्य
र्थः यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वेन ह्येव यज्ञादिभिः ज्ञानं प्राप्नुमिच्छंतीति व्यपदेश उपपद्यते यथाऽसौ ह न न साधनत्वे सत्यसि
नाजिघांसतीति व्यपदेशः अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थतरभूतं ध्यानीपास
नादिशब्दवाच्यं विषादतमप्रत्यक्षं तापलं स्मृतिरूपं निरतिशयप्रियमहरहरभासाधेयातिशयमाप्रयाणादनुवर्तमा
नं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव वक्ष्यति च आबुक्तिरसक दुपदेशादित्यादिना यवै रूपं च ध्यानमहरहरनुष्ठी
यमानैर्निस्तेनेमित्तिकैः कर्मभिः परमपुरुषाद्यनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति यज्ञादिना विविदिषंतीति
शास्त्रेण प्रतिपाद्यते अतः कर्मवस्तु गृहस्ये पु यज्ञादिनित्यनेमित्तिक सर्वक कर्मापेक्षा विद्या अश्रवद्यथा प्ररुषगमन
साधनभूतोऽश्रवः स्वपरिकरबंध परिकर्मापेक्षः एवं मोक्षसाधनभूता विद्या नित्यनेमित्तिक कर्मापेक्षा तदिदमाह स्व

शा.भा.
८०
८६

17

नां सतां केवलाश्रमिशेषत्वेनित्या नित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यत इति यज्ञादीनां केवलाश्रमधर्मत्वं न भवतीति प्राप्त उच्यते आश्रम
कर्मापीति आश्रमकर्माभिभवति केवलाश्रमिणामप्यनुष्ठेयानीत्यर्थः कुतः यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना विहितत्वा
त् जीवना निमित्ततया नित्यव्यवहितत्वादित्यर्थः तथा विद्यां गतया च तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिना विहितत्वादिद्याशे
षतयाप्यनुष्ठेयानीत्याह श्रीसहकारित्वेन च श्रीविद्योपनिषदरेण विद्यासहकारितयाप्यनुष्ठेयानि अग्निहोत्रादी
नामेव जीवनाधिकारस्वर्गाधिकारवद्विनिर्गोप्यत्वेनोभयार्थत्वं न विरुध्यते इत्यर्थः तद्यदेव कर्मातिरत्वमपि नास्ती
त्याह श्रीसर्वथापित एवोभयलिङ्गात् ० सर्वथा विद्यार्थत्वे आश्रमार्थत्वेऽपि त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तयेन कर्मस्व
रूपभेद इत्यर्थः कुतः उभयलिङ्गादुभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाय विनियोगात् कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावा
च्च श्रीअनभिभवं च दर्शयति धर्मेण ध्यापमपनुदतीत्यादिभिश्च तानेव यज्ञादिधर्मान्निर्दिश्यते विद्याया अनभि
भवं पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिवेद्याभावं दर्शयति अहरहरनुकीयमाने हि यज्ञादिभिर्विशुद्धेऽं तः करणे प्रत्यहं प्रकृत्यमाणवि
द्योत्पद्यते प्रतस्त एवोभयत्र यज्ञादयः श्रीअंतरावापितुं तदुच्यते ० चेनुर्लामाश्रमिणो ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्ति विद्या
सहकारिणा आश्रमधर्मा इति चोक्तं चेपुनराश्रमानंतरा वर्तते विधुसदयस्तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्ति नेति संशये
आश्रमधर्मेति कर्तव्यता कत्वादिद्याया अनाश्रमिणो चाश्रमधर्माभावान्नास्त्यधिकार इति प्राप्त उच्यते अंतरावापि
चितितुं शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः च शब्दः अवधारणे अंतरावर्तमानानामनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोऽस्ति व कुतः त
दुच्यते दृश्यते हि रेव भीष्मसंवत्सी दीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्या निष्ठत्वेन चाश्रमधर्मे रेव विद्यानुग्रह इति शब्दव
क्तुं यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति दानादीनामाश्रमेऽर्थनैकांतिकानामप्यनुग्राहकत्वप्रवणत्वात् यद्योऽहरेतस्सु विद्यानि

परमहंस

८६

न शनेन प्राण संशय मापन्नो बल विद्यानिष्पन्नये प्राणानामनवसादमाकांक्ष्यमाण इभं कुल्माषान्खादंतं भिद्यमाणस्तेन बोधि
हे भोऽनेन विद्यते इति प्रसुक्तः पुनरप्येतेषां मे देही सुक्ता तेन च भो नो विद्येभ्यः प्रादाय दत्तवान् कुल्माषान् प्रतिगृह्य
अनुपान प्रतिग्रह मिभेनाभ्यर्चित उच्छिष्ट मे पीते स्यादिति वदं प्राक्त्रा यताः किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन पर्यनु
क्तो न वा अजीविष्य मिमांसा दत्तं कामो मउदक पानमिति कुल्माषा खादने स्वस प्राण संशयापत्तिस्तावन्मात्रं खादनेन
धृत प्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदक पानं कामकारितं निश्चिद्यं स्यादित्युक्ता स्वखादित शेषं जायायेदत्वा तया च रक्षितो न प
रेद्युर्याजनेन त्विजीवया जिगमिषुः पुनरपि प्राण संशय मापन्नस्ता ने वेभ्योच्छिष्टा स्त्वोच्छिष्टभूताभ्यर्च्युषितांश्च खा
दन् प्रतो बलविदामपि प्राण संशय एव सर्वा नानुमतिदर्शनादत्रा विशेषेण कीर्त्तनमपि प्राणविदः सर्वांनी न त्वं प्राणत्वया
यत्ना वेवेति निश्चीयते श्री अथा धाञ्च ० प्राहारशुद्धौ सत्त्वपुद्धिः सत्त्वपुद्धौ भ्रूया स्मृतिरिति बलविद्योत्पत्ता वाहारशुद्धिवि
धानावाधादपि बलविदां सर्वांनी न त्वमापद्विषयमवगम्यते एवं बलविदामतिशयित शक्तीनामपि सर्वांनी न त्व
स्यापद्विषयत्वात् प्राणविदोऽल्पशक्तेः सर्वांनी ननु मतिराद्यद्वियं ये वा श्री अविस्मर्यते अविचापद्विषयमेव सर्वांनी न त्वं
बलविदामन्येषां चेस्मर्यते प्राण संशय मापन्नो योऽन्मस्मि यत्तस्ततः लिप्यते न स पापेन पश्यत्र मिवांक्षंसेति
श्री शब्द आतो कामकारे यतो बलविदामन्येषां च सर्वांनी न त्वमापद्विषयमेव अतएव सर्वेषां कामकारे शब्दः का
रस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्त्तते अस्ति हि कठानां संहितार्थं कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः तस्माद्बल एव सुरां नपि वनिपापना
नोत्सृज्या इतीति पापना संसृष्टो न भवानीति मत्वा बल एव सुरां नपि वेदित्यर्थः श्री विहितत्वाच्चाप्रमकमार्पित्यादि
कर्माजिका बलविद्योत्पत्तानि च यज्ञादीनि कर्माण्यमुमुक्षुणा केवला प्रमिताः स्युः स्युः न त्वं त्विच्छितायां विद्यां

विद्यायामधिकारः संभवतिः अस्ति ब्रह्मायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितं अवकीर्णेषु अतद्वदिति प्रतः प्रच्युतब्रह्मचर्यस्य
 प्रायश्चित्तसंभवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकारिष्यतीति तत्राह श्रीनवाधिकारिकमपि यत्तानुमानात्तदयोगात्
 अधिकारलक्षणेनैव प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां ततो भ्रष्टानां संभवति कुतः यत्तानुमानात्तदयोगात् नैष्ठिकादीनां प्र
 च्युतानां यत्तनस्मृतेस्तस्य प्रायश्चित्तस्यासंभवाद्दुरुते नैष्ठिकधर्मयस्तु प्रच्यवते हि जः प्रायश्चित्तं न पश्यामियेन शु
 द्धेः प्राप्तहेति प्रतोधिकारलक्षणेन प्रायश्चित्तमितरब्रह्मचारिविषयं श्री उपर्युक्तमधीत्येके भावमशानवत्तदुक्तं नैष्ठि
 कादीनां ब्रह्मचर्यप्रच्यवनमुपपन्नमुपपातकं महापातकेषु परिगणितत्वादिति तत्र प्रायश्चित्तस्य भावं विद्यमानतामप्येके प्रा
 च्याः मन्ते अशानवत् यथा मध्यशानादिनिषेधस्तथा यश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानं तदुक्तं स्मृतिका
 रे उत्तरे धां चैतदविरोधीति गुरुकुलवासिनो यदुक्तं तस्मात्प्रमाविरोधुत्तरे चामप्याश्रमिणां भवतीत्यर्थः तद्वदिहापीति ब्रह्म
 चर्यप्रच्यवने प्रायश्चित्तसंभवाद्ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽप्यस्ति श्री वहिस्तू भयथापि स्मृतेराचारानु श्री तुशब्दे मतांतरव्यावृ
 र्थः उपपातकत्वे महापातकत्वेऽपि एते वहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याधिकारिभ्यः ब्रह्मविद्यायामधिकारता इत्यर्थः कुतः स्मृतेः प
 र्वाक्तात् यत्तनस्मरणान् यद्यपि कल्मेषनिर्हरणाय केऽपि द्विचनेः प्रायश्चित्ताधिकारो विद्यते तथापि कर्माधिकारानुगुण
 शुद्धिहेतुप्रायश्चित्तं न संभवति प्रायश्चित्तं न पश्यामियेन शुद्धेः प्राप्तहेति स्मृतेरित्यर्थः आचाराञ्चांशिष्ठाहि नैष्ठिकादीन्
 भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वृज्जीयन्ति तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशति अतस्ते धानास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः श्री
 स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः श्री कर्माशाश्रयाण्युज्जीयाधुपासनानि किं यजमानकर्तृकान्युत अत्रिहूर्तकानीति चिं
 तायां यजमानकर्तृकानीत्यात्रेयो मन्यते कुतः फलश्रुतेः वेदांतविहितेषु दहराद्यपासनेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्श
 नादिह चक्रतुफलाप्रतिबंधरूपस्योज्जीयोपासनफलस्य यजमानाश्रयत्वप्रवणादित्यर्थः न च जोसेहनादिवदंगश्र

१९

मुनिशब्दस्यपक्षेण प्रकृतमननशीले व्याख्याते प्रयोगदर्शनामौन्यं पांडित्यं बाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयं यद्यप्यथमुनिरित्यत्र विधिप्रत्ययो न
 भूयते तथापि प्रकृतमननस्याप्राप्तत्वादिधेयत्वमंगीकरणीयं अथमुनिः स्यादिति उदं चमौनं श्रवणप्रतिष्ठायां मननाद
 यं नरभूतबुद्ध्या सनात्वनस्य पुनः पुनः संशीलनतद्भाव नारूपं तदेवं वाक्यार्थः बाल्येति विद्यावान् पांडित्यं निर्विद्योपास्यं ब्रह्म
 तत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं वेदनं प्रतिलभेत्यर्थः तच्च भगवत्प्रकृतं सत्त्वं बद्धिरुते यथोक्तं नाहं
 वेदे रित्यादिभ्यः भक्त्या त्वनन्यया प्राक्तोक्ता तु निति श्रुतिश्रुत्यस्य देवे पराभक्तिर्नीयमात्मा प्रवचनेन तन्मय इत्यादिका बाल्येन नति
 कासेत बाल्यस्वरूपं चानंतरमेव बंध्यते बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्यामुनिः स्यात् बाल्यपांडित्ये यथा वदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णव
 त्वात्मानमननशीलो भवेन्न निदिध्यासनरूपविद्यावाप्ये एव त्रितयोपादानेन लब्ध विद्यो भवतीत्याह प्रमौनं चमौनं च निर्विद्या
 यद्वाह्य एतत्प्रमौनं मौनेतरं सहकारिकलापस्तच्चमौने च यथा वदुपादानेन विद्याकाण्डांतदेकनिष्ठायां लभेतेत्यर्थः स बाल
 एव केन स्यादिति उक्ता दुपादाय किमन्योप्युपायोस्तीति यद्वेदेन स्यात्तेनेदं एवेति येन मौनं पर्यतेन बाल्येन स्यादित्युक्तं तेनैव
 दृशेः स्यात् न केनाप्यन्योपायेनेति परिहृतं अतः सर्वे व्याश्रमे बुद्धितस्य विदुषो पक्षादिस्त्याश्रमधर्मैव स्यादित्यादि केमौनतृतीयं
 विद्यायाः सहकार्यं तद्विधीयते अथ स्यात् यदि सर्वे व्याश्रमे बुद्धितानां विदुषां तत्तदश्रमधर्मसहकारिणी मौनतृतीयसच्चिवा
 विद्याबलप्राप्तिसाधनमुच्यते कथं तद्विद्यादोषे हि समावृत्त्यकुटुंबीशुचौ देशे इत्यारभ्य सरवत्त्वे वेदं यन्यावदापुं बल्लोकम
 भिसेपद्यते न च पुनरावर्तत इति यावदोपुं गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदर्शनं मुपपद्यते इत्यतः प्राह श्री कृत्स्नभावात्तु गृहिणो यमं
 हारः तु शब्दः चोद्यं व्यावर्तयति कृत्स्नभावात् कृत्स्नेषु भावात् कृत्स्ने व्याश्रमिषु विद्यायाः संप्राप्तात् गृहिणो व्यस्तीति तेनोपसं
 हारः तस्मात्सर्वे अश्रमधर्मप्रदर्शनायै गृहिणो यमं हार इत्यभिप्रायः तथैतस्मिन्नपि वाक्ये बाल्येन पुत्रेण वा श्रवणेनैव व्याप्यः लो
 कैवल्यायाश्च मुत्थायायाभिज्ञाचर्यं चरतीति पारिव्राज्ये कांतधर्मं प्रतिपाद्यतस्माद्बाल्येन पांडित्यं निर्विद्येत्यादिना पारिव्राज्ये

यत्नेन यजमानकर्त्तृत्वा संभवः गोदोहनादिषु स्थधुर्व्युक्ते कप्रणयनाश्रयण गोदोहनोपादानमन्येनाशक्यं इह तत् प्राप्ते के
पुत्रीयेतस्योपि ध्यादेः रसतमादित्वानुसंधानं यजमाने नैव कर्त्तुं शक्यत इति प्राप्तेभिधीयते श्रीः प्राप्तिरूपमित्योडलोमि
स्तस्मै हि परि क्रियते ० प्राप्तिरूपमत्विजः कर्मजीयाद्यपासनमित्योडलोमिराचार्यो मन्यते कुतः तस्मै हि प्रयोजनायार्त्तिकपरि
क्रियते फलसाधनभूतस्य सांगस्य क्रतो रूपादानायेत्यर्थः कर्मविधिष्वस्ति जीवणीते अस्ति गभोददिगां ददातीति अस्ति क
कर्त्तृकत्वं शास्त्रेण फलसाधनभूतसांगं कर्म अस्ति गभरनुष्ठेयमित्यवगम्यते तदंतर्गतानि कायिकानि मानसानि च कर्माणि
अस्ति कर्त्तृकान्येव न च शान्तपराती तस्य निबधने यद्यप्युप्रीयाद्युपासनं पुरुषार्थः तथापि अस्ति अधिकताधिकारत्वात् कर्त्तृ
असांगस्य अस्ति कर्त्तृकत्वाद्देवविद्यया कथेति तदेव दीर्यवत्तरमित्यस्ति कर्त्तृकक्रियोपयोगित्वेन विद्यायास्तदे
ककर्त्तृकत्वप्रवणदृष्टिकर्त्तृकत्वात् तानि दहशदिषु पासनेषु अस्ति कर्त्तृकत्वात् अवगायत्रास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायाच्च फ
लकर्त्तृकत्वमेव श्रीसहकार्यंतरविधिः पक्षेण तत्तीयं तद्वतो निध्यादितत् ० तस्माद्वाज्ञाणः पांडित्यं निर्विद्यावात्येन तिष्ठासेत्
वात्यं च पांडित्यं च निर्विद्यायामुनिरित्यत्र वात्यं पांडित्यवन्मोनमपि विधीयत उतानुद्यत इति विषये मोन पांडित्यशब्दोत्ती
नार्थत्वात् पांडित्यं निर्विद्येति विहितमेव तानमयामुनिरित्यन्वद्यते विधिशाब्देन ह्यत्र श्रूयते इत्येवं प्राप्ते क्रमः सहकार्यंतरविधि
रिति तद्वतो विद्यावतः विध्यादिविधीयत इति यज्ञादि सर्वा अमधर्मः शमदमादिश्च विधिशाब्देनोच्यते प्रादिशाब्देन अवगा
यनने गृह्येते सहकार्यंतरविधिरित्यत्रापि विधीयत इति विधिः सहकार्यंतरः विधिश्चेति सहकार्यंतरविधिः एतदुक्तं भव
तियथा तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिष्यति यज्ञेन दानेनैत्यादिना प्रांतो दंत इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमद
मादिश्च विधीयते यथा च श्रोतव्यं संतत इत्यादि अवगमनमेवाप्यं प्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते तथा तस्माद्वाज्ञाणः पांडित्यं
निर्विद्येत्यादिना पांडित्यं वात्यं मोनमिति त्रयं विद्यायाः सहकार्यंतरविधीयत इति मोनं च पांडित्यादर्थंतरमित्याह पक्षेणति

शा.भा.
८०
८६

विश्ववत्प्रतिबंधाभावप्रतिबंधरूपावच्छेदेः श्रुतापितस्य हेतोः समानत्वादित्यर्थः सर्वभ्यः कर्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्म
णः प्रवृत्तत्वात् प्रतिबंधासंभव इत्याधिकाशं कृतत्रापि ब्रह्मविदपचाश एव दुर्वक्तृतां प्रवृत्तानां संभवात् प्रतिबंधसंभव इति हारः
द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिद्योतयति इति श्रीभगवद्रामानुजविरचितेशाश्वकमीमांसाभाष्ये तृतीयस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ०
श्रीः प्राबलिरसकदुपदेशात् ० तृतीये ध्याये साधने स्मरविद्याचिंतिते प्रयेदानीं विद्यास्वरूपविशोधनदुर्वक्तृ विद्याफलं
चिंत्यते तत्र ब्रह्मविद्याप्रोतिपरं तमेव विदित्वा तिमत्सुमेति ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवति यदा पश्यः पश्यते क्व वरणिमित्यादिवेदं
ते वाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थः उता सकृदावृतमिति संशयः किं युक्तं सकृत्
कृतमिति कुतः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वेदनमात्रस्यैव विधानादसकृदावृतो प्रमाणभावात् न चावद्यातादिवेदं न
स्य ब्रह्मापराधं प्रतिदृष्टेयाय त्वात्तयावत्कार्यमावृत्तिरिति शक्यं वक्तुं वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात् ज्योतिरिति द्योमादिकर्म
णि वेदांतविहितं च वेदनं परमपुरुषाराधनरूपमाराधिताच्च परमपुरुषात् धर्माधीकाममोक्षारथ्यपुरुषार्थावाप्तिरिति
दिफलमत उपपत्तेरित्यत्र प्रतिपादितं अतो ज्योतिरित्येमादिवद्यथा शब्दसकृत्कृतमेव शास्त्रार्थ इति प्राप्ते प्रचक्षते प्राबलिर
सकृदिति असकृदावर्तनमेव वेदनशास्त्रार्थः कुतः उपदेशात् ध्यानेोपासनपर्यायेण वेदनशब्देनोपदेशात्तस्यैव यत्त्वं
च विद्यया सिद्धायतीनामेकस्मिन्निर्णये वेदनोपदेशपर्यायेषु प्रयोगादवगम्यते तथा हि मनो ब्रह्मैव तस्युपासीतेत्युपा
सिनोपक्रांतार्थोभाति च तपति च कीर्त्याय प्रासा ब्रह्मवर्चसे न य एवं वेदेति विहितोपसंक्षीयते तथा यस्तद्वेदयत्सवेदम
मुच्येत युक्तः इत्युपक्रमे विदिनोक्तं रेकस्य ज्ञानमनुम एतां भगवो देवतां साधियो देवतामुपास्य इत्युपासिनोपसंक्षीयते
तथा ब्रह्मविद्याप्रोतिपरमित्यादिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु प्राप्तावा रदृष्टव्यः ज्योतस्वी मंतवी निदिध्यासितव्यः तत्सकृ
तं पश्यति निष्फलं ध्यायमान इत्यादिषु ध्यायति ना वेदनमभिधीयते ध्यानं च चिंतनं चिंतनं च स्मृति संततिरूपं न स्मृतिमात्रं

पर २

८६

धर्मस्थितिहेतुकमौनतत्तीयसहकारिविधानेप्रदर्शनाद्यमित्याह श्रीमौनवदितरेवामप्युपदेशात्० सर्वव्याविनिर्मुक्तस्यभिहाचरणा
 पूर्वमौनोपदेशः सर्वव्यामप्यमधर्माणांप्रदर्शनाद्यः कुतः एवंविधमौनोपदेशवदितरेवामप्यमधर्माणामपित्रयोधर्मस्केधास्त्यार
 भ्यवृत्तसंस्थोभतत्यमेतीतिवत्प्रामुपदेशादुपपादितश्च पूर्वमेववृत्तसंस्थोभतः सर्वाश्रमिहाधारण इति अतः सुष्ठु कृतं यत्ता
 दिसर्वाश्रमधर्मवर्णनतत्तीयपाठित्यादिर्विद्यासहकारित्वेन विधीयत इति श्रीअनावि कुर्वन्निव्यात्० तस्माद्वाल्मीकिः पाठित्यं
 निर्विद्युवात्येनतिष्ठासिदित्यत्रविदुषोवात्यमुपादेयतयाश्रमंवात्यस्यभावः कर्मवावात्यंवात्यभावस्यवयोवस्थादिविशेषस्यानुया
 देयत्वात्कर्मवेरुगत्यतेतत्रार्कंवात्यकर्मकामचायादिसर्वं विदुषोपादेयंउत्तदेभादिरहितत्वमेवेतिविशये विशेषाभावात्सर्वमु
 पादेयंनियमप्रास्त्राणिचविशेषविधिनानेनवाध्यतेइत्येवंप्राज्ञेःमिधीयतेअनावि कुर्वन्निवात्यस्ययत्स्वभावाःनाविस्वर
 एकसंकर्मतदुपादयनोवर्ततविद्याकुतः अन्वयात्तस्यैवात्ययत्वात्वात्येनतिष्ठासिदित्यस्मिन्नितिधोतस्यैवत्यन्वयमेभवः इतरेषांवि
 द्याविशेषितश्रवणात्नाविरतोदुश्रुदितान्नाशोतोनासमाहितः नाशोतमनसोवापिप्रज्ञानेनेनमाप्नुयात्प्राहारशुद्धोक्तत्वं
 शुद्धिरित्यादिषुश्रीऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेरितदर्शनात्० द्विविधाविद्याः प्रभुदयफलाभुक्तफलाचतत्राभुदयफलास्वसाधन
 भूतेः पुण्यकर्मभिः कर्मांतरमेवोक्त्यद्यते उत्तानेतरं कालांतरेवेत्यनियम इति संशयः पूर्वकृतैः पुण्यकर्मभिर्विद्वान्
 जायते यथोक्तं भगवता चतुर्विधाभजनेमांजनाः सुकृतिनोर्जुनेति साधनेनिबृतेविलंबेहेत्यभावादनेतरमेवेतिप्रास उच्यते
 ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंध इति ऐहिकमभुदयफलमुपासनमप्रस्तुतप्रतिबंधेऽप्रप्रस्तुतेप्रवलेकमीतरप्रतिबंधेसत्यनंतरंतदुत्त
 रकालमित्यनियमः कुतः तददर्शनात् इत्यनेहिप्रवलेन कर्मांतरेण कर्मफलप्रतिबंधाभ्युपगमः श्रुतो यदेव विद्यायाकरोति
 श्रद्धयोपनिषदादेववीर्यवर्तवन्नरमित्यत्युदीयादिद्यायुक्तस्य कर्मणः फलाप्रतिबंधश्चव्यात् एवंमुक्तिफलानियमस्तद
 वस्थावधतेस्तदवस्थावधतेः ॥ मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य स्वसाधनभूतैरिति श्रुतकर्मभिरुत्पत्तावेवमेवकालानियमस्तस्या

शा.भा.
च.
५०

प्रत्यगात्मन आत्मत्वात् ५

२

पगच्छं तस्त्वेवाग्रहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति व्यतिकरेणोक्तवन्तः एवं चाद्ययोः सां देवतामुपास्तेऽन्यो साव न्यो ह
मसीति न स वेद अहं तस्मै त्वो विष आत्मेत्येवोपासीत सर्वं तं यशदा ह्योऽय आत्मनः सर्वं वेदति आत्मत्वा ननु संधान निषेधः य
यगात्मानं प्रेरितारं च मत्वेति पृथग आत्मानुसंधानविधानं चाविरुद्धं अहमिति स्वात्मतया नुसंधानादन्यत्वा नुसंधाननि
षेधोरक्षितः स्वशरीरात्वात्मनोधिकत्वा नुसंधानवत् स्वात्मनोपि परमात्मनोधिकत्वा नुसंधानात् पृथक्त्वा नुसंधा
नविधानं चरक्षितं अधिकस्य ब्रह्मणोऽतस्य च ब्रह्मशरीरत्वान्निषेधवाक्येऽहं तस्मै त्वो विष इत्युक्ते अत उपासितुरात्मत्वेन
ब्रह्मोपास्यमिति स्थितं श्रीन प्रतीकेन हि सः मजो ब्रह्मेत्युपासीत स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यादि प्रतीकोपासनेषु आत्मत्वा
नुसंधानं कार्यमुत्तरेति चिंता यो मजो ब्रह्मेत्युपासीतेति ब्रह्मोपासनत्वसाम्याद्ब्रह्मण आत्मापासितुरात्मत्वादात्मैत्येवोपासी
तेत्येवं प्राप्तेमिधीयते प्रतिक इति प्रतिकेनात्मत्वानुसंधानं कार्यं न हि सः न ह्युपासितुरात्मा प्रतिकः प्रतिकोपासनेषु प्रतीक
एवोपास्यः न ब्रह्म ब्रह्मतु तत्र दृष्टि विशेषणमात्रं प्रतीकोपासने हि नो माद्विब्रह्मणि ब्रह्म दृष्ट्या नुसंधानं तत्रोपास्यप्रतीकस्यो
पासितुरात्मत्वाभावान्नथानुसंधेये न च त्रापि ब्रह्मेवोपास्ये ब्रह्मण उपास्यत्वसंभवे भन आदीनामचेतनानामत्यशक्ती
नोपास्यत्वा अथ एषा न्याय्यत्वात् अतो मन आदि दृष्ट्या ब्रह्मेवोपास्यमित्यत आह श्री ब्रह्म दृष्टि रूक् धीत् ० मन आदिषु
ब्रह्म दृष्टि युक्ता न ब्रह्मणि मन आदि दृष्टिः ब्रह्मणो मन आदिभ्य उत्कृषीत् तेषां च विपर्यय उत्कृष्टे हि राजनिभस्य दृष्टिः प्र
त्यवायका शिभस्येतराज दृष्टिरभ्युदयाय श्री आदित्यादिमतम आंग उपपत्तेः ॥ य एवा सोत पतित मुनी य मुपासीते त्यादिषु
कर्मणां प्राप्तेषु पासनेषु संशयः किमु जीयादौ कर्मणां गो आदित्यादि दृष्टिः कर्त्तव्या उता दित्यादिषु जीयादि दृष्टि वि
ति उत्कृष्ट दृष्टिर्निर्लक्ष्य कर्त्तव्येति न्यायात् उजीयादीनां च फलसाधनभूत कर्मणां गतेनाफलभ्य आदित्यादिभ्यः उत्कृष्ट
त्वादादित्यादिषु पश एव कार्यः कुतः उपपत्तेः आदित्यादीनामेवोत्कृष्टत्वेनोपपत्तेः आदित्यादिदेवता राधनद्वारे

उपास्तिरपि तदेकार्थः एकाग्रचित्तवृत्तिर्नैरन्तर्यप्रयोगदर्शनात् तदुभये कार्यादसक्तदावत्तसंततस्मृतिरिव ब्रह्मवेदव
 लेव भवति ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरित्यादिषु वेदनादिशब्दे रभिधीय इति निश्चीयते श्रीलिंगाच्च लिंगस्मृतिः स
 ते श्रद्धायमर्थाः वगम्यते स्मर्यते हि मोक्षसाधनभूतवेदनं स्मृतिसंततिरूपं तद्रूपप्रत्यये चैकासंततिश्रान्त्यनिष्ठ
 हातध्यानप्रथमेः षड्विंशैर्निष्पाद्यते तदेतितस्मादसक्तदावत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः श्रीप्राप्तेति तूपगच्छति
 ग्राहयति च ० इदमिदानीं चिंत्यते किमुपास्यं ब्रह्मोपासितुं न्यत्वेनोपास्यमुतोपासितुरात्मत्वेनेति किंपुक्तं अन्यत्वेनेति
 कुतः उपासितुः प्रत्यगात्मनो र्थांतरत्वात् ब्रह्म एव र्थांतरत्वं चाधिकं तु मेदनिर्देशादधिकोपदेशात्तुनेतरोनुपपत्तेरि
 त्यादिषूपपादितं यथा वसिष्ठतैच ब्रह्मोपास्यं यथा वसिष्ठतोपासने हि ब्रह्मप्राप्तिरप्यथाभूता स्यात् यथा कतुर
 स्मिंस्त्वोकेषु रूपा भवति तथेतः प्रेसंभवतीति न्यायात् अतो न्यत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्तेभिधीयते आत्मेति चितितुशब्दो
 वधारणे उपासितुरात्मेत्येवोपास्यमुपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथात्मा तद्यात्वात्मनोपि परं ब्रह्मात्मेत्येव
 यासीतेत्यर्थः कुतः एवं ह्युपगच्छत्युपासितारः त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवतेहं वै त्वमसीति उपासितुरर्थांतरभूतं ब्रह्मो
 पासितारो ह्यमितिकथमभ्युपगच्छतीत्यत्राह ग्राहयति च इति इममर्थमधिकरूढोपासितुः उपाहयति शास्त्राणि तान् प्रत्य
 यपादयतीत्यर्थः यथात्मनिति ह्यन्तात्मनो तरो यमात्मानं वेदयस्यात्मा शरीरं यथात्मानं तरो यमयतिसंत आत्मा तर्था
 यम तइति तथा सन्मत्वाः लोकोमाः सर्वाः प्रजाः सदा यतनाः सत्प्रतिष्ठा सैतदा त्वमिदं सर्वमिति सर्वं च त्विदं ब्रह्म तजु
 लानिति च सर्वं यच्चिदचिदस्तु नस्तजुत्वात्तत्त्वं त्वान्तेन त्वान्ति याम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मा अतः सत
 आत्मा तो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यगात्मा देवो हं मत्तु व्योहमित्यनुसंधानं नृणां प्रत्यगात्मनोपास्यत्वात् परमात्मन
 स्तस्याप्यहमित्येवानुसंधानं युक्तमित्येवं शास्त्रैरूपपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मेकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां च ब्रह्मेकनिष्ठत्वमभ्यु

शा. भा.
च.
९१

२ वि

६ त

२२

द्या प्राप्ते पुरुषस्योत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशोऽश्रुयेतेतद्यथापुष्करपलाशप्रापोनश्चिद्यतएवमेवंविदिपापं कर्मनश्चि
द्यतेतस्यैवात्मायदंतंविदित्वानकर्मणालिप्यतेपातकेनेत्युत्तराद्याश्लेषः तद्यद्येविकातूलमग्नेोप्राप्तं प्रहतेवहास्यसर्व
पाप्मानः प्रह्यंतेसीयंतेचास्यकर्माणि तस्मिन्ष्टेपरावरेइतिपूर्वाद्यविनाशप्रस्तावश्लेषविनाशोविद्याफलभूतावुप
पद्येतेनवेदिसंशयेकियुक्तंनोपपद्येतेइतिकुतः नाभुक्तेहीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपीत्यादिप्रास्त्रविरोधात्अश्लेष
विनाशव्यपदेशस्तुमोक्षसाधनविद्याविधाधिगच्छश्रवणतः कथंचिद्विद्यास्तुतिप्रतिपादनेनाप्युपपद्यते नचविद्यापूर्वोक्त
राद्ययोः प्रायश्चित्तपाविधीयतेयेनप्रायश्चित्तेनाद्यविनाशउच्यतेविद्याहिबलविदाप्रोतिपरं ब्रह्मवेदबलिवभव
तीतिबुद्धप्राप्त्युपाध्याविधीयते अतोविद्यार्थवादेयमद्यविनाशाश्लेषव्यपदेश इत्येवंप्राप्तेभिधीयते तदाद्यगमः
तिविद्याप्राप्तेपुरुषस्यविद्यामाहात्म्यादुत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशावुपपद्येते एवंविधं हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यते
एवंविदिपापं कर्मनश्चिद्यते एवंहास्यसर्वपाप्मानः प्रह्यंतेइत्यादिव्यपदेशात् नचनाभुक्तेहीयतेक
र्मकल्पनेनशास्त्रेणास्यविरोधः भिन्नविषयत्वात्तद्विकर्मणाफलजननसामर्थ्यद्रष्टुमविषयंएतन्नूल्यन्तायाविद्यायाः
प्राक्कृतानां पापानां फलजननशक्तिविनाशसामर्थ्यामुत्पत्त्यमानां च फलजननशक्त्युत्पत्तिप्रतिबंधकरणसामर्थ्य
चप्रतिपादयतीतिद्वयोर्विषयोभिद्यते यथाग्निजलयोरोऽस्यतन्निवारणसामर्थ्यविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोश्चपि
विषयभेदात्प्रामाण्यंएवमत्रापीतिनकश्चिद्विरोधः अद्यस्याश्लेषकरणं वैदिककर्मायोग्यतावासनाप्रत्यवाये
तुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबंधकरणं अद्यानिहिकृतानिपुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतासजातीयकर्मांतरारंभरुचिंप्रत्यवा
यंचकुर्वन्ति अद्यस्याविनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तैर्विनाशकरणं शक्तिरपिपरमपुरुषाप्रोतिरेव तदेवंविद्यावैदि
तुर्वेद्यात्यर्थप्रियत्वेनस्वयमपि निरतिशयप्रियासतीवेद्यभूतपरमपुरुषाशधनस्वरूपा सर्वकृताद्यसंचयजनि

योऽ

एहिकर्मणामपिफलसाधनत्वंअतस्तद्विदुर्जीयाद्यंगम् श्री-प्रासीनःसंभवात्० मोक्षसाधनतयावेदोतप्राप्तैर्विहितेना
नेध्यानोपासनादिशब्दाद्यमसकृदावृत्तं संततस्मृतिरूपमित्युक्तं तदनुतिष्ठन्नासीनःशयानःतिष्ठन्नाद्यंश्रुविशेषाभावा
दनियमेनानुतिष्ठेदितिप्राप्तउच्यतेआसीनइतिआसीनउपासनमनुतिष्ठेत्कृतःसंभवात्आसीनस्यैवशेकाग्रचित्तता
संभवःस्थितिगतोःप्रयत्नसापेक्षत्वाच्चयनेचनिद्रासंभवात्पञ्चाक्षरएप्रयत्ननिवृत्तयेसावाश्रयेप्रासीनःकुर्वी
तप्रीध्यानाच्च० निदिध्यासितव्यइतिध्यानरूपत्वादुपासनस्यैकाग्रचित्ततावृत्तंभावनीध्यानं हि विजातीयप्रत्ययान्तरा
व्यवहितमेकचित्तनमित्युक्तंअनन्तत्वंवपिस्थ- निष्कलत्वंत्यपेक्ष्यद्यद्यिदं तद्विहादिषु ध्यानवाचोयुक्तिर्दृश्य
तेध्यायतीवपृथिवीध्यायतीवअंतरिक्षेध्यायतीवदेवोर्ध्वध्यायतीववायोर्ध्यायतीवपर्वताइतिअतःपृथिवीपर्वतादिवदे
काग्रचित्ततानिश्चलत्वमुपासकस्यासीनस्यैवसंभवात् श्रीस्मरंति श्रीस्मरंतिवासीनस्यैवध्यानं श्रुचोदेशे प्रतिष्ठाप्यास्य
रमासनमात्मनःनात्युक्तेनातिनीचं नैवगजिनकुशोत्तरं तत्रैकाग्रमनकृत्वा यतचित्तेदियन्त्रिय उपविष्टपासनेयुं
ज्याद्योगमात्मविशुद्धय इति श्री यत्रैकाग्रतातत्रादिशेषात् एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाप्रवणादेकाग्रतानु
कूलो देशःकालश्चासौपासनस्यदेशःकालश्चासौमुच्यतेशर्कस्यनिरुक्तुकाविवर्जित इतिवचनमेकाग्रतैकांत
देशमाह ननुदेशेनियच्छतिमनोसुकूल इतिवाक्यशेषात् श्रीआप्रयाणोत्तरादिदिदृष्टम् तदिदमपवर्गसाधनमुक्त
लक्षणमुपासनमेकाह एव संपाद्यंउत्ताप्रयाणस्यत्यहमनुवर्तनीयमिति विधायैकस्मिन्नेवाहनिशास्त्रार्थस्यैक
तत्वात्तावतैवपरिसमायनीयमिति प्राप्त उच्यतेआप्रयाणोत्तरादिदिदृष्टम् आप्रयाणदनुवर्तनीयंकृतस्तत्रादिदिदृष्टंउपासनोद्यो
गप्रवृत्त्याप्रयाणान्तरेऽयःकालःतत्रसर्वत्रादिदिदृष्टमुपासनं सखलत्वेववर्तयन् वावदायुषं बुल्लोकमानिषेपद्यतइति श्री
तदधिगमउत्तरपर्वोक्तमोक्षसंविनाशोत्तरादिदृष्टमहेश्वरदेवता श्री एवंविद्यास्वरूपंविशोध्यविद्याफलचित्तयिनुसारमतेबुल्लवि

त० इतरस्याप्येवमसंश्लेष इति विद्यावत्तात्सुक्यतया यसंश्लेष उक्तः अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानां स्वाश्रमधर्माणां
 मयि सुकृतं तत्त्व सामान्येन तत्फलस्याश्लेषादनिष्पत्तेन ननु कथं प्राप्नुयते अग्निहोत्रादिति तु शब्दः सुकृतां तरेभ्यो
 विशेषणार्थः अग्निहोत्राद्याश्रमधर्माः फलाश्लेषासंभवादनुरूपेण एव तदसंभवश्च तत्कार्यार्थत्वात्तत्राविद्याख्यकार्य
 यैव हि विदुषाः अग्निहोत्राद्यनुष्ठाने कथमिदमवगम्यते तद्वर्तमानादृश्यते हितमेतद्वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषंति यस्ते
 नदानेन तपसा नाशकं नेत्यादिना अग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वं विद्यायाश्चाप्रयाणादभ्यासाधेयातिशयाया
 ग्रहरहस्यत्वाद्यत्वात्तदुत्पत्तिमाश्रमकर्मोपहरहरनुष्ठेयमेव अन्यथाश्रमकर्मलोपेद्विज्ञातस्करणास्यविद्योत्प
 तिरेव न स्यात्तद्यद्यग्निहोत्रादिसाधुकृत्या विद्योत्पत्त्यर्हा विद्योत्पत्तेः प्राचीनं च सुकृतं यावत्संपातमुचित्वा प्राप्या तं क
 र्मणा इत्यनुभवेन विनष्टं भुक्त्वा वा शिष्टं च प्रारब्धफलं सुहृदः साधुकृत्यामित्यस्य को विषयस्तत्राह श्रीश्रुतोऽपि
 ह्येकेषामुभयोः श्रुतोऽग्निहोत्रादिसाधुकृत्याया विद्योत्पत्त्यार्थाया अन्यापि विद्याधिगमात्पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि
 पुण्यैकमेवोः प्रवर्तकमप्रतिबंधफलासाधुकृत्यानेता संभवत्येव तद्विषयमिदमेकैवाशाखिनो वचनं तस्य पुत्रादाय
 सुपथेति सुहृदः साधुकृत्यामिति विद्यया श्लेषविनाशश्च प्रतिश्रुतं तद्विषया अनुष्ठितस्य कर्मणः फलप्रतिबंधसंभवे
 वीक्ष्यं स्मारयति श्रीयदेव विद्यायेति हि यदेव विद्याया करोति तदेव वीर्यवत्तरमित्युपजीय विद्यायाः कृतुं फलाप्रतिबंध
 फलत्ववचनेनाप्यनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबंधः सूच्यते प्रतो विदुषोऽनुष्ठितप्रतिबंधफलविषयं सुहृदः साधु
 कृत्यामिति शास्त्रायनकं श्रीभोजेन त्वितरेष्वप्यित्वा असंसृजते ययोः पुण्यपापयोश्च श्लेषविनाशवृत्तौ ताभ्यामित्त
 रे प्रारब्धकार्यं पुण्यपापैकं विद्यायेति शरीरावसाने उत तच्छरीरावसाने शरीरांतरावसाने वेत्तनियम इति संशयितस्य ता

तपरमपुरुषां प्रीतिं विनाशयति सैव विद्या स्तोत्रस्युत्तरकालभावधनिमित्तपरमपुरुषां प्रीत्युत्पत्तिं च प्रतिवध्नाति
तदिदमश्लेषवचनं प्राप्तादिकविषयमेतद्व्यं नादिरतो दुश्चरितादित्यादिभिः शास्त्रैराप्रयाणाददूरदूरस्य
मानाया उत्तरीतरातिशयभागीण्या विद्याया दुश्चरितविरतिनिव्याद्या तावगमात् श्री इतरस्याप्येवमसंश्लेषः
पातेतु० उत्तरपूर्वाध्यायो विद्याश्लेषविनाशावुक्तो इतरस्य पुण्यस्याप्येव मुक्तेन न्यायेनासंश्लेषविनाशो विद्याया
तां विद्याफलविरोधित्वसामान्याद्यप्येव प्राप्ते भवति च व्यपदेशः उभे सुकृतदुक्ते निदिश्य सर्वपापानोऽतो निर्वर्तत
इतितत्सुकृतदुःकृतैधुनु ते इति च मुमुक्षोरनिष्ठफलत्वात् सुकृतस्यापि पापशब्दव्यपदेशः सुकृतस्य शास्त्रीय
त्वान्न तत्फलस्य केवां चिदिष्टत्वदर्शनाच्च विद्याया अविरोधशंकां निवर्तयितुमतिदेशः ननु विदुषोऽपि सेतिकां
व्यताकोपासननिर्वर्तये पुण्यः आदिफलानीष्टान्येव कथं ते वा विरोधादिना शास्त्रात् तत्राह याते त्विति प्रसीरयति
नु ते वा विनाशः शरीरपातादूर्ध्वं विद्यानुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः श्री अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वत
दवधेः । वृत्तिविद्योत्पत्तेः पूर्वोत्तरभाविनोः सुकृतदुक्कृतयोरश्लेषविनाशावुक्तौ ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुक्कृतयोः कि
मविरोधेण विनाश उत्तप्रनारब्धकार्ययोरेवेति संप्रत्ये सर्वपापानः प्रदूषन् इति विद्याफलस्याविरोधप्रवणादि
द्योत्यस्युत्तरकालभावित्याश्रयशरीरस्थितेः कुलालवक्रभ्रमणादिवत्संस्कारवशादप्युपपत्तेरविरोधेण इति प्राप्त उच्य
ते अनारब्धकार्ये एव तु पूर्व इति विद्योत्पत्तेः पूर्वसुकृतदुक्कृते अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफले एव विद्याया विनश्यतः कुत
स्तदवधेः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षोऽयं संपत्स्य इति शरीरपालविलंबावधिं श्रुते न च पुण्यापुण्यकर्मजन्यभ
गवस्तीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिरेतुभूतसंस्कारसंज्ञावेप्रमाणमस्ति श्री अग्निहोत्रादितु तत्कार्ये यैव तद्दर्शना

शा.भा
च०
१३

का२

प्राणस्य

२५

न
सा

रूपपद्यते तस्मादुपशांतते जाग्रदुपनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सं-पद्यमानैरिति श्रीतन्मनः प्राण उत्तरात्- तत्सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणो संपद्यते प्राणो न संयुज्यते न मनो ब्रह्मिमात्रं कुत उत्तरात् तन्मनः प्राण इति वाक्यात्- अधिंशं का तु- अन्नमयं हि सौम्यमन इति वचनात् तन्मनसोऽन्नप्रकृतित्वमवगम्यते- अन्नस्य च ता- अन्नमस्य जंतेत्यम्यत्वं सिद्धं- आपोमयः प्राण इति वा- अकृतित्वं प्राणस्यावगम्यते- अतो मनः प्राणो संपद्यत इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिभूता- आपो निर्दिश्यते तासु मनस्य संपत्तिप्रतिपादने परंपरया स्वकारणो लय इति संपत्तिवचनमुपपन्नं भवतीति परिहारस्त- अन्नमयं हि सौम्यमन- आपोमयः प्राण इति मनः प्राणयोरेव नानादि- श्वायायनमुच्यते न तत्प्रकृतित्वं आहंकारिकत्वान्न मनस- आकाशविकारत्वाच्च- प्राणशब्देनाधोत्तरात्- अस्यादिति श्री सौध्म्ये तदुपगमादिभ्यः- यथा वा- अन्नसि संपद्यते मनः प्राण इति वचनानुरोधे न मनः प्राणयोरेव वा- अन्नस्योऽसंपत्तिस्तथा प्राणस्तेजसीति वचनात्तेजस्येव प्राणः संपद्यत इति प्राप्ता उच्यते- सौध्म्ये इति संप्राणो ध्म्ये करणाधिपे जीवे संपद्यते कुतः- तदुपगमादिभ्यः प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते एवमेवेममात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा- अभिसमायेतीति तद्यथा जीवेन सह प्राणस्यो- क्रांतिः श्रूयते तमु- क्रांते प्राणो न- क्रांतीति प्रतिष्ठा- च जीवेन सह श्रूयते कस्मिन्नु- क्रांते उ- क्रांती भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति एवं जीवेन संयुज्यते सह तेजः संपत्तिरिह प्राणस्तेजसीत्युच्यते यथायमुना- गंगया संयुज्य सा गंगामनेपियमुना सा गारंगद्यतीति वचो न विरुध्यते तद्वत् श्री भूतेषु त- श्रूतेः प्राणस्तेजसीति जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि संपत्तिरुक्ता सा संपत्तिः किं तेजोमात्रं तस्य संहतेषु सर्वेषु भूतेषु विनिविशे तेजोमात्रं अवर्ण्यते जसीति प्राप्त उच्यते- भूतेषु संपद्यत इति कुतः- तच्छ्रूतेः पृथिवीमय- आपोमयस्तेजोमय इति जीवस्य संचरतः सर्वभूतमयत्वं श्रूतेः- ननु तेजः प्रभृतिष्वेकैकस्मिन्- कमेण संपन्ना वपि पृथिवीमय इत्यादिका श्रूतिरूपपद्यते- अत आह श्रीनेकस्मिन् दर्शयतो हि- नेकस्मिन् एकैकस्य कार्यो- दामत्वात् दर्शयतो ह्येकं

६३

या

वदेवचिरं ब्रह्मयावन्नविमोक्षेऽतितच्छरीरमोक्षावसानत्वावच्छेदवसानेति प्राप्त उच्यते भोगेनेत्विति तु शब्दः पक्षव्यावृ
त्यर्थः इतरप्रारब्धकार्ये पुण्यपापेस्त्वारब्धफलभोगेन ह्यपयित्वा तत्फलभोगसमाप्तिनंतरं ब्रह्मसंपद्यते तेषु पुण्यपा
पे एकशरीरोपभोग्यफलैवेन्न च्छरीरावसावने संपद्यते अनेकशरीरभोग्यफलैवेत्तदवसावने संपद्यते भोगेनेव ह्यपयितव्य
त्वादारब्धफलयोः कर्मणोस्तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षेऽतितच्छरीरमोक्षजननयोः कर्मणोर्विमोक्ष उच्यते देहावधि नियमाश्रव
णात्तदेवं ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुद्धृतमभुक्तफलमनारब्धफलैर्पुण्यपापरूपैर्कर्मणादिकालसंचितमनेन विद्यामाहात्म्यादि
नश्यति विद्यारंभोत्तरकालमनुद्धृतं च न श्रितव्यति तत्र पुण्यरूपं सर्वं विदुषः सुहृदो गृह्णन्ति पापं च हिंस्रत इति निरवद्यं
इति श्रीभगवत्प्राप्तानुजगद्विरचिते श्रृंगरीरकश्रीमच्छास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः प्रथमः पादः श्रीवाञ्जनसिद्धीनाच्छब्दः ०
इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिंतयितुमारभते प्रथमेन वादुक्तांति श्रित्वैत्येते तत्रेदमात्मयते अस्य सोम्यपुरुषस्य प्रयतो वा इति
नसि संपद्यते मनः प्राणि प्राणस्तिजसि तेजः परस्मादेव लायामिति प्रवृत्तवाञ्जनसि संपद्यत इति वाचो मनसि संपत्तिः श्रुतिः
किं वा गच्छति मात्रविषा इत वा गिव्यमेति विप्रो विदुषि मात्रविषये लिपुक्तेर्भूतः मनसो वाक् प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक् स्वरूप
संपत्त्यसंभवात् बागादिदृष्टीनां मनोधीनत्वेन ह्यति संपत्तिः श्रुतिः कथं विदुषपद्यत इत्येवं प्राप्तेभिधीयते वाञ्जनसीति वा
कस्वरूपमेव मनसि संपद्यते वृत्तः दृष्टीनात् दृश्यते हि वागिन्द्रिय उपरतपि मनः प्रवृत्तिः वृत्तिमात्रसंयत्तापितदुपपद्य
त इति चेत्तत्राह एवाच्चेति वाञ्जनसि संपद्यत इति वाक् स्वरूपसंपत्तावेव हि शब्दः न वृत्तिमात्रसंपत्तौ न हितदात्री वस्तु
परमेवागिन्द्रियं प्रमाणांतरेणोपलभ्यते येन वृत्तिमात्रसंपद्यत इत्युच्येत यदुक्तं मनसो वाक् प्रकृतित्वाभावाच्चो
मनसि संपत्तिर्नोपपद्यत इति तच्चाञ्जनसि संपद्यत इति वचनात् मनसो वाक् प्रकृतियुज्यते न तत्र वृत्तीयते इति परिरुर्तयम् श्री
अतएव सर्वोपपन्नः ० यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं संपत्तिर्न तुल्य अतएव वाचं मनुरुक्तं वामिन्द्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रुतिः

भा. शा.
च.
२४

२५

ति

संबंधलक्षणो हि व्यपदिश्यते तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे व्यसं त्य इति अत्र इव रोमाणि विध्वंसापे चंद्र इव राहो मृखा त्रमुच्य
धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसेभयानीति च श्रीसूक्तं प्रमाणतस्तद्योपलब्धेः इतश्च विदुषो विवेधो नात्र विदग्धः यतः
सूक्तं शरीरमनुवर्तते कुतः इदमवगम्यते प्रमाणतस्तद्योपलब्धेः रूपलभ्यते हि देवयानिन पयाना यूनो विदुषस्तप्रतिद्रयास्तस्य
ब्रूयादिति चेद्रमसा संवादवचनेन शरीरसंप्रापः अतः सूक्तं शरीरमनुवर्तते अतश्च वेद्यो न दग्धः श्रीसूक्तं न ज्ञातः अतो यदा सर्व
यमुच्यते कामा येस्य हृदि स्थिता अथमस्यो मृतो भवति अत्र ब्रह्मसमश्नुते इति वचनं न वंद्योपमर्दना मृतत्वं वदति श्री
अथैव बोधयते सूक्तं अस्य सूक्तं शरीरस्य केचिद्विद्वद्मान लोपयते विदुषः प्रकृतमरणास्य मरणोत्प्रागूष्मा स्थूलश
रीरेकास्त्रिंश उपलभ्यते न च स्थूलस्येव शरीरस्यायमूष्मा अन्यत्रानुपलब्धेः ततश्चोष्मणः केचिदुपलब्धिविदु
षः सूक्तं शरीरस्यो क्रांति निबंधनेति ज्ञायते तस्मादिदुषोप्यस्युपक्रमतः समानो क्रांतिरिति सुष्ठु कं पुनरपि विदुषः उ
क्रांतिर्न संभवतीत्याशंक्यपरिहृत्यते श्रीप्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्स्यो ह्येकैवाम् यदुक्तं विदुषोप्युक्रांतिः समानेति त
जोपयद्यते विदुष उक्रांतिप्रतिषेधात्तथा हि स एतास्ते जोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वयक्रामतीत्युपक्रम्यते न
प्रद्योते नैव आत्मानि क्रामति तमुक्रामंते प्राणो न क्रामतीत्यविदुषः उक्रांतिप्रकारमभिधाया न्येन वत रंकल्या एतत्
रूपं कुरुत इति देहंतरपरिग्रहं चाभिधाय प्राण्यांतं कर्मणस्तस्य यत्किंचिद्देहकरोत्ययं तस्मात्सौ कात्युनरेत्यस्मै लोकाय
कर्मणा इति तु कामयमान इत्यु विद्वद्विषयं परिस्तमाय्यप्रयाका मयमानो यो कामो निष्काम आसकाम आसकामो न
तस्य प्राणा उक्रामंति ब्रह्मेव स न ब्रह्माप्येतीति विदुष उक्रांतिः प्रतिषिध्यते तथा पूर्वत्रार्त्त भागप्रत्येपि विदुष उक्रांति
प्रतिषेधो दृश्यते येषु नैव सुं जयतीति विद्वो संप्रस्तुत्य याज्ञवल्क्य इति होवाच यत्राये पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः
उक्रामंत्या होने एवेनेत होवाच याज्ञवल्क्योः त्रैवसमेव लीयंते स उच्छ्रसित्या ध्मा यत्याध्मा तो मृतो ते इति अतो विद्वो
यदेवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेन्न शरीरात्स्येव गतमनः प्राणानामुक्रांतिर्ह्यत्र प्रतिषिध्यते न शरीरात् न तस्य प्राणा उक्रामं

२४

ति

प्रत्वं श्रुतिस्मृती-प्रवेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणितासंनिवृत्तं निवृत्तमेकैकांकरवाणीति नामरूपव्याकरवा
योग्यत्वाय निवृत्तकरवाणमुपदिश्यते नानावीर्याः यथ्यम्भुतास्ततस्तेसंहतिं विनानाशक्रुवन्प्रजाः स्त्रियुमसमागम्य
कृत्स्नशः समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः सहदाद्याविशेषां ताह्यं डमुत्पादयन्ति तदिति अतः प्राणस्तेजसीतिते
जशशब्देन भूतांतरसंस्तृष्टमेव तेजोभिधीयते तोभूतेष्वेव संयतिः श्रीसमानाचास्त्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य इय
मुक्तांतिः किंविद्वदविदुषोः समाना उत प्रविदुष एवैच्छिंतायामविदुष एवेति प्राप्ते कुतः विदुषोः त्रैवामृतत्ववचनादु
क्रांत्यभावाद् विदुषो ह्यत्रैवामृतत्वं श्राव्यते यदा सर्वप्रमुच्यंते कामायेस्य हृदि श्रिता अथमर्त्यमृतोभवत्यत्र ब्रह्मसम
श्रुतइत्येवं प्राप्तिभिधीयते समानाचास्त्युपक्रमादिति विदुषोप्यास्त्युपक्रमादुक्तांतिः समानाचास्त्युपक्रमात्
प्रागस्त्युपक्रमात् नाडीप्रवेशात्प्राजित्यर्थः विदुषोपि हि नाडीविशेषेण क्रम्यगतिः श्रव्यते शतं चेकाचहृदयस्य
नाडीस्तासामूर्ध्वानमभिनिःसृतैकातयोर्द्विमापन्नमु तत्त्वमेतिविशुद्धः आ उक्रमणे भवंतीति एवं नाडीविशेषेण
गतिप्रवणाद् विदुषोप्युक्तांतिरवर्जनीयासाचनाडीप्रदेशात्कारुविशेषाप्रवणात्समानातत्प्रवेशदशायांचविशेषप्र
यतेतेन प्रद्योतेनैष आत्मानिष्क्रामति ब्रह्मसोवामूर्ध्वोवा अन्तेभ्यो वापरीरदेशेभ्य इति शतं चेकाचहृदयस्येत्यनयाश्र
त्येकार्थ्यात् मूर्ध्वो निष्क्रमणे विविदिषयं इतरदविद्वद्विषयं यदुक्तं विदुषोः त्रैवामृतत्वं श्राव्यतइति तत्रोच्यते अमृतत्वं वा
नुपोष्येति च शब्देवधारणमुनुपोष्यशरीरेन्द्रियादितेवंधमदग्धेवमदमृतत्वमुत्तरपूर्वाद्यपोरन्तेषविनाशरूपे प्रा
प्यते तदुच्यते यदा सर्वप्रमुच्यंते इत्यादिकथा श्रुत्येत्यर्थः अत्र ब्रह्मसमश्रुतइति चोपासपुवेलायां यो ब्रह्मानुभवस्तद्विषयमि
त्यभिप्रायः श्रीतदापीतेः संसारव्ययदेशात् अवश्यं च तदमृतत्वं मद्गुदेहसंवंधस्येवेति ज्ञेयं कुतः आपीते संसारव्य
यदेशात् अपीतिरप्याथो ब्रह्मप्राप्तिः सा चान्तिरादिना भाजं ए दे शविशेष गत्वैति ब्रह्मते आतदवस्थाप्राप्तेः संसारोदेह

शा.भा.
च.
२५

नि ३

26

परमात्मनिसंघटत इति विज्ञेय मध्ये परमात्मसंघटो मुखदुःखोपभोगरूपकार्यदर्शनात्तदुपभोगानुगुणेष्वयथाकर्मयथाविद्यं
च गच्छतीति प्राप्ते उच्यते तानि परस्मिन्मात्मनिसंघटते कुतः तथा ह्यहंश्रुतिः तेजः परस्यो देवतायामित्यथा
हंश्रुतिस्तदनुगुणं कार्यकल्पितित्यर्थः सुषुप्तिप्रलययोरेव परमात्मसंघट्या मुखदुःखोपभोगायास्तौ वैश्यामस्तद्विहायि
प्रविभागे वचनात् ० सेयं परमात्मनिसंघटिः किं प्राक्तनलयावत्कारणापत्तिरूपा उत वा उक्तनसीत्यादिवदविभागरूपेति चिंत
यां परमात्मनि सर्वेषां योनिभूतत्वात्कारणापत्तिरूपेति प्राप्ते उच्यते प्रतिभाग इति अथ यथा भावः अथ गत्यवधारानहं सं
सर्ग इत्यर्थः कुतः वचनात् तेजः परस्यो देवतायामित्यत्रापि वा उक्तनसिसंघटत इत्यतः संघटत इति वचनस्यानुवंगान्न
स्य च संसर्गविशेषवाचित्वात्तदनुवक्तव्याभिधानेनैव रूपे प्रमाणाभावाद् उक्तातिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावात्सु
नस्त जीवत्तादिसंख्यवचनाच्च श्री तदेको यजलनंतत्वाकारितवाशे विद्यासामर्थ्यात् न च वगत्य नुस्मृतियोगाच्च हादीनुग
हेतुश्चाताधिकया श्री एवं गत्युपक्रमावधिविद्वद्विदुषोः समानाकार उक्तातिप्रकार उक्तः इदानीं विदुषो विरोध उच्य
ते तत्रेदमाभ्यायते शतं चैकाहृदयस्य नास्तीति सांमूर्धनमभिनिस्तैकातयोर्दमायन्नमृतत्वमेति विद्वडभ्या उक्रमणे भ
वंतीति अनयानाडीनां शताधिकयामूर्धन्ययानाड्येव विदुषो गमनमन्याभिरेता विदुषो गमनमित्यये नियम उपपद्य
ते नेति सेशयः किं युक्तं नियमो गोपयते इति कुतः नाडीनां भूयस्त्वादतिरूक्षत्वाच्च दुर्विवेचनतया पुरुषेणोपादातुमश
क्यत्वात्तयोर्दमायन्नमृतत्वमेति विद्वडभ्या उक्रमणे भवंतीति यादृष्टि कीमुक्तातिमनुवदतीति युक्तमित्येव प्राप्ते प्रवे
समहे शताधिकयेति विद्याश्च ताधिकयामूर्धन्ययेव नाड्योक्तामिति न चास्या विदुषो दुर्विवेचित्वं विद्वान् हि परमपुरुषा
राधनभूता सध्वं विद्यासामर्थ्यादिद्याशेषभूततयात्मनो सध्वं प्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन होर्देन परमपु
रुषेणानुगृहीतो भवति ततश्च तदोक्तः तस्य जीवस्य स्थाने हृदयमग्रज्वलने भवति प्रजे ज्वलने प्रकाशने यस्य तदिदमग्रज्व

तीत्यत्र तच्छब्देनाप्याकाशमयमान इति प्रकृतः शरीर एव यथा सृज्यते नाश्रुतं शरीरं न तस्येति वक्ष्यते प्राणानां संबंधित्वेन शा-
 रीरे निदिष्टे। नतः क्रीं सपादानत्वेन उक्तां स पादानं तु शरीरमेवेति चेन्न अपादानापेक्षया मश्रुता च शरीरात् संबंधितया श्रु-
 तस्यात्मन एव संबंधितत्वेनापादानतयापि ग्राह्यत्वात् किंच प्राणानां जीवसंबंधितयैव प्रतीतानां तत्संबंधक एव प्रयो-
 जनाभावात् संबंधमात्रवाचिण्यावक्ष्यामः प्रपादानमेव विशेष इति निश्चीयते यथा नटस्य शृंगोतीति न चान्विवदितव्यं स्यो-
 ह्येकेषां माध्मेदिनामा मन्त्राये शरीरं जीव एवापादानमिति योकासो निष्कामप्राप्तकामप्राप्तकामो न तस्मात्प्राणा उक्ता मतीति
 शरीरात्प्राणानामुक्तांति प्रसंगाभावात् तत्सति धेनो नोपपद्यत इति चेत् न च तस्य तावदेव विरमिति विदुषः शरीरवियोगका-
 लेव ह्यसंपत्तिवचनेन प्राणानामपि तस्मिन्काले शरीराद्विदुषोः वियोगः प्रसज्यते ततश्च देवयाने न पथावलसंपत्तिर्नो-
 पपद्यते इति न तस्य प्राणा उक्ता मतिदेवयाने न पथावल प्राप्तेः प्राग्जीवादिदुषोपि प्राणानविस्मिष्यत इत्युच्यते प्रार्तभा-
 गप्रश्नोपि यदा विद्वद्विषयस्तदायमेव परिहारः सत्त्वविद्वद्विषयस्तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्बलविद्याप्रसंगादर्शनात् त-
 त्र हि ग्रहातिग्रहरूपेणोद्भियेदियार्थस्वभावोपामग्न्यन्तर्निधमा एव जीवस्य प्राणपरित्यागो मृतस्य नाम वाच्य-
 कीर्त्तनं नु वेति सत्यं च पुण्यपापानुगुण गतिप्राप्तिरित्येते र्था प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः तत्र चाप्युनमृत्युजयतीत्यपामग्न्यन्तत्वं प्र-
 तानादग्निजय एव मृत्युजय उच्यते प्रतीनाच्च विदुषः प्रसंगः विदुषस्तु प्राणान् क्रींति वचनं स्थूलदेहवत्प्राणानमुच्ये-
 ति प्रपि नु भूतसूक्ष्मवर्गीयं परिश्रज्यगच्छंतीति प्रतिपादयतीति निरवयं श्री सूर्यते च ० सूर्यते च विदुषोपि मूर्ध-
 न्यनाड्यो क्रींति रूर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो नित्वा सूर्यमिंदुलं ब्रह्मलोकमतिक्रम्यते न याति परं गतिमिति श्रीतानि यजे-
 तथा ह्याह ० स करणग्रामः कुरुणाध्वपः प्रत्यगात्मो क्रींति वेलायां तेजः प्रभृतिभूतसूक्ष्मे युसंयद्यत इत्युक्तं सैषा संपत्तिर्वि-
 उद्योतविद्युत इत्याशं कथयति ते तानि पुनर्जीवयति कृत्वा निभूतसूक्ष्मा नि किं यथा कर्म यथा विद्युच्च स्वकायां यगच्छेति उत

शा.भा.
च०
९६

२७

मधोगतिप्राप्तिहेतुत्वान्नब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति चेन्नविदुषः कर्मसंबंधस्य यावद्देहभावित्वात् एतदुक्तं भवति अनारब्ध
कार्याणामधोगतिहेतुना कर्मणा विद्यासंबंधेनेव विनाशादुत्तरेषां चाश्लेषात् प्रारब्धकार्यस्य च चरमदेहा
वधित्वाद्देहहेत्वभावाद्द्विदुषो निश्चितस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धेवेति दर्शयति च श्रुतिः तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्षप्रथमस्य इति हि वाच्यं क्तपक्षेऽप्यत्रादि वचनमविधीद्वयं श्रीअतश्चायनेपि दक्षिणे श्रीनिश्चितस्या
पिविदुषो ब्रह्मप्राप्तौ हेतुरुक्तः अतएव हेतौ दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धाप्रधिकारं कातुं अथ यो दक्षिणे प्रमीय
ते पितृणामेव महिमानं गत्वा चंद्रमसस्सायुज्यं गच्छतीति दक्षिणायने मृतस्य चंद्रप्राप्तिश्च वराणां चंद्रमसंप्राप्तानां च तेषां त
त्पर्यवैस्येन मेवाध्याने पुनर्निवर्तते तदिति पुनरावृत्तिश्च वराणां तभीष्मादीनां च ब्रह्मविद्यानिष्ठानामुत्तरायणप्रतीक्षा
दर्शनात् दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न संभवतीति परिहारस्तु अविदुषोऽपि त्वयानेन पश्चाच्चंद्रमसंप्राप्तानामेव पुनरा
वृत्तिः विदुषस्तु चंद्रप्राप्तस्यापि तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति वाक्यशेषात्तस्य दक्षिणायने मृतस्य चंद्रप्राप्तिर्ब्रह्मप्राप्ति
स्ततो विदुषो विप्रमहेतुमात्रमिति गम्यते वाक्यशेषाभावेऽपि पूर्वोक्ता देवबंधहेत्वभावाद्द्विदुषश्चंद्रप्राप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरुनि
वार्याभीष्मादीनां योगप्रभावात्स्वच्छेदमुरणानां धर्मप्रवर्तनाद्योत्तरायणप्राप्त्यप्रदर्शनाद्यस्तथाविधाचारः ननु च
विदुषोऽमुष्मन्प्रतिपुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषविधिदृश्यते यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः प्रया
ता योतिर्काले ब्रह्ममिभरतधेभश्च ज्योतिरहं शुक्लः घण्टासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः
धूमो रात्रिः तथा धूमः घण्टासा दक्षिणायने तत्र चंद्रमसं ज्योतिर्योती प्राप्य निवर्तते शुक्लस्मि गती ह्येते जगतः
शाश्वते मत ए कया यात्य नावृत्तिमनया वर्तते पुनरिति तत्राह श्रीयोगिनः प्रतिस्मर्येते स्मार्ते चैते नात्र मुष्मन् प्रतिमरण

९६

लनेतत्तसादात्यमपुरुषप्रसादात्कारित्वद्वारेविद्वांस्तानाडीविज्ञानातीति तया विदुषो गतिरूपपद्यते श्रीरश्म्यनु
सारी० विदुषो हृदयान्तराधिकयामूर्धन्यनाड्यानिर्गलस्यादित्यरश्मीननुसृत्यादित्यमंडलगतिः श्रुत्य
ते श्रुत्य यत्रैतस्माच्चरीरादुक्तामति श्रुत्येतेरेवरस्मिभिरुर्ध्वप्राक्रमत इतितत्ररश्म्यनुसारेणैवेत्यंगति
नियमः संभवति नवेति चिंतायां निश्चितस्य विदुषोरश्म्यनुसारासंभवादित्यमः वच्च नंतु पक्षप्राप्रविषय
मिति प्राप्त उच्यते रश्म्यनुसारीति रश्म्यनुसार्यैव विद्वानूर्ध्व गच्छति कुतः श्रुत्येतेरेवरश्मिभिरित्यवधारणा
त्यादिके त्वेवैवकारो नर्थकः स्यात् यपुर्तंहि निश्चितस्य रश्म्यनुसारासंभवात् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत
इति तन्न निश्चयसिद्धिरश्म्यनुसारः संभवति तत्त्वत्ते हि निश्चयपि निदाद्यसमये उच्यते पल्लवप्रारश्मिस्त
द्रावः हेमंतादेतुहिमाभिभवात् दुर्दिनद्वौष्माणुपल्लवः श्रुत्येते च नाडीरश्मीनां सर्वे दानोन्यान्वयः तद्यथा महा
पथप्रातत उभोग्रामोगच्छतीमं चामुंचे वमैवेत आदित्यस्वरश्म्यनुसारेणोक्तोक्तो गच्छतीमं चामुंचे अमुकादादित्यात्प्रता
द्यते तन्नासनाडीसुप्तप्राग्भाभ्यो नाडीभ्यः प्रतापते ते मुष्मिन्नादित्ये स्यादिति तस्मान्निश्चयपि रश्मि संभवान्निश्चितता
नामपि विदुषोरश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्यैव श्रीनिश्चितेति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्दृश्यति च० रेदमिदं
नीचिंत्यते विदुषो निश्चितस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति नवेति यदपि निश्चयार्थं सूर्य रश्मि संभवाद् रश्म्यनुसारेण गतिर्निश्चया
मपि संभवति तथापि निश्चयमरणस्य प्रगल्भ्युगर्हितत्वात्परमपुरुषार्थत्वस्य एव ब्रह्मप्राप्तिर्निश्चयतस्य न संभवति
एवमुक्त्वा दिवामरणप्रशस्तं विपरीतं निश्चयमरणं दिवा च शुक्लपक्षस्य उत्तरायणमेव च मुहूर्त्तं तो प्रशस्तानिविपरी
तं तु गृहीतं इति दिवामरणनिश्चयमरणयोः प्रशस्तं विपरीतं त्वेवौत्तमाधमगतिरेतत्वेन स्यताम् अतो निश्चयमरण

लनेतत्तसादात्यमपुरुषप्रसारत्वाकारित्वारोविष्टांस्तानाडीविज्ञानातीति तया विदुषो गतिरूपपद्यते श्रीरश्म्यनु
सारी० विदुषो हृदयच्छायाधिकेयामर्द्धन्यनाड्यानिर्गतास्मादित्यरश्मीननुसृत्यादित्यमंडलगतिः अथ
ते अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुक्तमिति अथोत्तेरेवरस्मिभिरुर्ध्वप्राक्रमत इति तत्ररश्म्यनुसारेणैवेत्यंगति
नियमः संभवति नवेति चिंतायां निश्चितस्य विदुषोरश्म्यनुसारासंभवादित्यमः वच्च नंतु पक्षप्राप्रविषय
मिति प्राप्त उच्यते रश्म्यनुसारीति रश्म्यनुसार्येव विद्वानूर्ध्व गच्छति कुतः अथोत्तेरेवरश्मिभिरित्यवधारणा
त्यादिके त्वेवैवकारो नर्थकः स्यात् यदुक्तं हि निश्चितस्य रश्म्यनुसारासंभवात् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत
इति तन्न निश्चयपि सूर्यरश्म्यानुसारः संभवति तल्लक्ष्यते हि निश्चयपि निदाद्यसमये उष्णोपलभ्यारश्मिस्त
द्रावः हेमंतादेतुहिमाभिभवात् दुर्दिनद्वौष्णानुपलभः अथोत्तेरेव नाडीरश्मीनां सर्वदा नोन्यान्वयः तद्यथा मरु
पथप्रातत उभोग्रामोगच्छतीमं चामुंचेवमैवेत आदित्यस्य रश्म्यनुसारेणोत्तोलोको गच्छतीमं चामुंच अमुकादादित्यात्प्रता
यते तस्यासनादीषु सप्तग्राभ्यो नाडीभ्यः प्रतायते ते मुष्मिन्नादित्ये सप्तसा इति तस्मान्निश्चयपि रश्मि संभवान्निश्चितता
नामपि विदुषोरश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्यैव श्रीनिश्चितेति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्दृश्यति च० रेदमिदं
नीचिंत्यते विदुषो निश्चितस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति नवेति य अथ निश्चयार्थं सूर्यरश्मि संभवाद् रश्म्यनुसारेण गतिर्निश्चया
मपि संभवति तथापि निश्चयमरणस्य प्रगल्भ्युगर्हितत्वात्परमपुरुषार्थत्वस्य एव ब्रह्मप्राप्तिर्निश्चयतस्य न संभवति
एवमस्ति बुद्धिवा मरणं प्रशस्तं विपरीतं निश्चयमरणं दिवा च शुक्लं यक्षश्च उक्तं यथा मेव च मुहूर्त्तं तो प्रशस्तं निविपरी
तं तु गृहीतं इति दिवा मरणं निश्चयमरणयोः प्रशस्तं त्वविपरीतं त्वेवौत्तमाद्यमगतिरेतत्वेन स्यताम् अतो निश्चयमरणं

धोलोकवेदयोः प्रसिद्धः एतदुक्तं भवति वरुणादीनामुपदेशावैयर्थ्याय कश्चिन्निवेशयितव्यत्वे सति पाठक्रमदर्शकमोवल्लो
यानिति विद्युतो धिवरुणो निवेशयितव्यः ततश्च मानवस्य गमयितृत्वं व्यवधानसहमित्यवगम्यते तस्य च व्यवधानस
हत्वादिश्राद्धे उपदिष्टस्यावश्यं निवेशयितव्यस्य वरुणादुपरि उपदिष्टत्वादागंतुकानामन्ते निवेशयितव्यत्वाच्च वरु
णादुपरीन्द्रादिर्निवेशयितव्य इति श्री आतिवाहिकास्तद्धिगात् ० इदमिदानीं चिंत्यते किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूता उत
भोगभूमयोश्च वा विदुषां वृक्षप्रेषतामतिवोद्यरइति किं तावच्छ्रुतं मार्गचिह्नभूता इति कुतः उपदेशस्य तथा विधत्वात्
लोके हि दृश्यते ग्रामादीन् प्रतिगंतुं एव विधादेशिकैरुपदेशः इतो निष्क्रम्य प्रमुक्तं कश्च सममुक्तं नदीममुक्तं च परं
तथा श्रृंगत्वात् प्रमुक्तं ग्रामगच्छेति अथ वा भोगभूमय एताः स्युः कालविशेषतया प्रसिद्धानामहंरादीनां मार्गचिह्नत्वा
नुपपत्तेरस्य च मार्गचिह्नभूतस्येति धामनभिधायकत्वात् भोगभूमित्वेन तदुच्चल्लोकाय दहोरात्राण्यर्द्धमासाः
मासाश्च तवः संवत्सरा इत्यहंरादीनां लोकत्ववचनादुपपत्तेरतएव कीर्तितं किं नोऽग्निलोकमागच्छतीत्यादिना लो
कशब्दादुविधानेनार्चिरादीन् पठंतीत्येवं प्राप्ते रूमः आतिवाहिका इति विदुषामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ता आ
तिवाहिका देवता विशेषा एते अर्चिरादयः कुतः तस्मिं गात् अतिवहनलिंगादतिवहनैर्हि गंतुं एतां गमयितृत्वे तत्सुखो
मानवः स एनान् वृक्षगमयतीत्युपसंहारि अथ मां परवधामप्यविशेषकृतानां सर्वसंबंध इति गमयति वदति वाचिराद
यः शब्दाः अर्चिराद्यात्मभूतानां मानि देवता विशेषात् तं पृथिव्यववीदिति वदत्येवं तत्पुरुषो मानवः स एतान् वृक्षगम
यतीति वैश्रुतस्येव पुरुषवृक्षप्रतिगमयितृत्वश्रुतेर्विद्युतः परे वा वरुणादीनां कथमातिवाहिकत्वेनान्वय इत्य
तग्राह श्री वैद्युतेनैव तत्तत्तच्छ्रुतेः ० ततो विद्युत उपरिवैद्युतेनामानवेनैवातिवाहिकेन विदुषामा वृक्षप्राप्ते रूमनंकुतः
तच्छ्रुतेः स एनान् वृक्षगमयतीति तस्येव गमयितृश्रुतेः वरुणादयस्त्वनुग्राहका इति तेषामप्यातिवाहिकत्वेना

कीतकिनापाठक्रमेणास्तिः परत्वेन प्राप्स्यवायोर्वाजनेपि नांतेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स प्रादित्यमागच्छतीत्यूर्ध्वशब्दनिर्दिष्टश्चातक्रम
 एपाठक्रमोऽपीयसादादित्यात्सर्वप्रवेशानि श्रूयते अतः प्रादित्यात् पूर्वसंबत्सरादूर्ध्वदेवलोको वायुलोकश्च प्राप्नोतत्रेदं चि
 त्यते किं देवलोको वायुश्चाधीति रभसो यद्येष्टक्रमेणाविद्वानभिगच्छेदुतानर्थो तत्रत्वेन संबत्सरादूर्ध्वदेवलोकं संतं वायुमभि
 गच्छेदिति किं युक्तं भिन्नार्थत्वप्रसिद्धेः भिन्नार्थत्वेन चोर्ध्वशब्देन पंचम्याच्चाभयोः संबत्सरादित्यात्तराले श्रुतिक्रमेण प्राप्त्यादि
 शेषाभावाच्च यद्येष्टमिति प्राप्त उच्यते वायुमभिदिति वायुं संबत्सरादूर्ध्वमभिगच्छेत् कुतः अविशेषविशेषाभ्यां वायोरेव नि
 र्दिष्टत्वात् देवलोकशब्दोऽप्यविशेषेण सामान्येन देवानां लोक इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते स वायुमागच्छति तस्मै स तं चेति वा
 युशब्दो विशेषेण वायुमभिधत्ते अतो देवलोकवायुश्चाभ्यामभ्यामविशेषातिशयोक्त्या वायुरेवामिधीयत इति संबत्सरादूर्ध्ववायुमेवा
 भिगच्छेत् कीतकिना वायुलोकशब्दश्च अग्नि लोकशब्दश्च वायुश्चाभ्यामभ्यामविशेषातिशयोक्त्या वायुमेवाभिधत्ते वायुश्च देवानामा
 वास इत्यत्र प्रयते यो यं पवनः स एष देवानां गृह इति श्रीमद्विष्णुसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः संबन्धः कीतकिना स एतं देवयानं येषामनमापद्या
 ग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स प्रादित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमित्यत्राग्निलोकशब्दस्याग्निः
 पथीयत्वेन प्राथम्यमवगीतं वायोऽसंबत्सरादूर्ध्वनिवेशात् उक्तः प्रादित्यस्याप्यत्र प्राप्नोतक्रमोर्ध्वेन देवलोको वादित्या
 दादित्याच्चंद्रमसमिति वाजसनेयकोक्तं श्रुतिक्रमो देवलोकशब्दाभिहितो वायो रूपरिनिवेशः सिद्धः इदानीं वरुणोऽपि विदुषि
 ताकिमेते वरुणादयो यथापाठं वायोऽदूर्ध्वनिवेशितव्याः प्रादित्यत्वेन विधुतोऽधीति विशेषः अर्द्धः प्रभृतिषु सर्वेषु चिद्विषयैः इदित्यादि
 तिक्रमोपरोधादिघतः परस्माच्च तत्पुरुषोमानवस्स एतान् ब्रह्मगमयतीति विधुतः पुरुषस्य ब्रह्मगमयितुं लुप्तवशात्सर्वत्रावका
 शाभावेनाप्राप्तौ चोपदेशावैयर्थ्यावावश्यं कस्यचिद्वाध्यत्वात् क्रमानुदीनेन वायोरनंतं वरुणो निवेशयितव्योऽविति प्राप्ति उच्य
 ते तद्विज्ञोऽपि वरुणा इति वरुणस्तो वद्विधुत उपरि दृष्टान्निवेशयितव्यः कुतः संबन्धः नैवोदरवर्त्तित्वादिषु तोहिवरुणानसंब
 द्यः वा द्यादित्ययोः क्रमस्य बाधितत्वेन इन्द्रप्रजापती अपि निवेशयितव्ये २

व्यः वा द्यादित्ययोः क्रमस्य बाधितत्वेन इन्द्रप्रजापती अपि निवेशयितव्ये २

प्राभा.
२९

२९

तस्मै सतत्र विजिहीर्षते यथारथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमाक्रमते स तस्मै तत्र विजिहीर्षते यथाऽप्राङ् वरस्य खं
 तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चंद्रमसमागच्छति तस्मै सतत्र विजिहीर्षते यथा दुर्धुमेः खमित्यादि तत्र संशयः किमर्चिरादिरेक
 एव मार्गः प्राभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते इति तेनैव वक्ष्यगच्छति विद्वान् उत एतस्मादप्येयं न्यत्र मार्ग इति तेनैव वेत्यनि
 यम इति किं युक्तं प्रनियम इति कुतः अनेकरूपत्वान्नैव चेद्व्यञ्जेत्येवं प्राप्तेभिधीयते अर्चिरादिनेति अर्चिरादिरेक एव मार्गः स
 वं त्रप्रतिपाद्यते अतोऽर्चिरादिने व गच्छति कुतः तस्याधिनेः तस्यैव सर्वत्र प्रथितेः प्रथितिः प्रसिद्धिः तस्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादि
 त्यर्थः प्रत्यभिज्ञानात् स एव मार्गः सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणोपसंहादवदन्यत्र उक्तानां मन्यत्रोपसं
 हारः क्रियते छांदोग्ये तावदुपको सल विद्यायां चेच्छान्तिविद्यायां चैकरूप एवास्मायते वाजसनेयके च पंचाग्निविद्या
 यां तथेवार्चिरादिरेत्यांतराऽप्राप्तायते अतस्तत्रापि स एवेति प्रतीयते अन्यत्रापि सर्वत्राग्न्यादित्यादयः प्रत्यभिज्ञायते
 श्रीवायुमन्त्रादविशेषविशेषाभ्याम् अर्चिरादिने व गच्छति विद्वान् इत्युक्तं तत्र अर्चिरादिके मार्गे छंदो गामासादित्य
 योरंतराले संबत्सरमधीयते मासेभ्यः संबत्सरं संबत्सरादित्यमिति वाजसनेयिनस्तु तयोरेकांतराले देवलोकां मासेभ्यो
 देवलोकां देवलोकादित्यमिति उभयत्रापि मार्गस्यैकत्वादुभावमयत्रोपसंहायोऽतत्र मासादूर्ध्वमभिहितयोः संबत्सरदेवलो
 कयोः पंचाग्न्याभिहितस्य श्रोतृक्रमस्य तुल्यत्वेनार्चिर्होहरन् प्रापूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुददेति मा
 सांस्तानित्यधिककालानां न्यूनकालेभ्य उतरोत्तरत्वेन निवेशादहोनात् संबत्सरस्यैव मासादनंतरं पुंशो विप्रश्चिदने
 संबत्सर एव मासादूर्ध्वनिवेशितव्य इति न त ऊर्ध्वं देवलोक इति निश्चीयते अन्यत्र वाजसनेयिनो यदा वै पुरुषोऽस्मा
 न्लोकां तैति स वायुमार्गे छतितस्मै तत्र विजिहीर्षते यथारथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यादित्यात्
 वं वायुमधीयते कोधीतकितस्तु स एतदेव कथं धावमापद्याग्निं लोकमागच्छति स वायुलोकमत्यग्निं लोकमागच्छति दिष्टादिति धावः परं वायुमधी

कालविशेषोपादानं समर्थं ते अपि तु योगिनो योगनिष्ठान् प्रतिस्मार्त्तस्मृतिविषयभूते स्मर्त्तव्ये देवयानपितृयानाख्ये गती समर्थे
ते योगांगतया स्मर्त्तुं ननु दिनं स्मर्त्तुं तथाद्युपसंहारे ते ते स्मृती पार्थ जानन् योगिबुद्ध्याति कश्चन तस्मात् सर्वं पुकालेषु योगयुक्तो भवा
र्जनेति अग्निज्योतिः सोरात्रि शिति च देवयानपितृयाने प्रत्यभिज्ञाये ते उपक्रमे च यत्र काले त्वितिकालशब्दः कालाभिमाने देवता
तिवादिकपरः अग्न्यादेः कालत्वा संभवादत्तस्ते चिद्विषयमभिसंभवतीति विहितं देवयानानुस्मृतिरत्र विद्यानिष्ठा अतिविधीय
ते नमुमेव अतिमरणकालविशेषः इति श्रीभगवत्प्राप्तानुज्ञावाच्यं विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थः पाठ्यायस्य हि
तीयः पादः श्रीप्रतिरादिना तत्प्रचितेः विदुषोऽर्जुनस्य नाडीविशेषेण हार्दनुग्रहात् गत्युपक्रम उक्तः तस्य गच्छतो
मार्ग इदानीं निर्णीयते तत्र अतिपुमार्ग प्रकारा बहुविधा आन्नायते संज्ञायेन तावद्यथा पुष्करपलाशयोनि प्लिङ्गते एव मे
वंविदिपायं कर्म नश्चिद्व्यत इत्युपक्रमे बलविद्यामुपदिश्याम्यायते अथ यदुच्ये वास्मिन् अथ कुर्वेति यदुच्ये नार्त्ति घमेवाभि
संभवंत्यर्चिषो हर हू आर्ष्यमाणपक्ष आर्ष्यमाणपक्षाद्यान् षडुद ड्डः तिमासां स्तान्मासेभ्यः संवत्सरे संवत्सरादि
त्यमादित्या चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्मगमयत्वैव देवपथो ब्रह्मपथा एतेन प्रतिपद्यमा
ना इमं मानवं नावर्त्तं त इति तथा त्रैवाष्टमेऽथै तैरेवरश्मिभि रूर्द्धमाक्रमत इति को वीत किं न् देवयानमार्गमन्यथाधीय
ते स एतं देवयानं ये यानमायया द्याग्निलोकां मागच्छति स वायुलोके स वरुणलोके स आदित्यलोके सर्वं ब्रह्मलोकं स प्रजापतिलो
के स ब्रह्मलोकमिति तथा ब्रह्मदारण्ये एव मेतद्विदुर्ध्वं मे रण्ये अहो सत्यमुपासते ते अर्चिषमभि संभवति अर्चिषो हर
हू आर्ष्यमाणपक्ष माप्यमाणपक्षाद्यान् षडुद ड्डः मासान्नेति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकं कादादित्यमादित्या द्यैतं वै
द्युतात्पुरुषो मानवः स एतं ब्रह्मलोकान् गमयतीति तत्रैव पुनरन्यथा यदा वै पुरुषोऽस्मात्स्त्रीकास्त्रेति स वायु मागच्छति

शा.भा.
च
२६

30

सोपासकः परमभिधानात् श्रीकार्यस्य ब्रह्म लोकात्प्राप्तयेतदध्वहेण हिरण्यगर्भेणाधिकारिकेणावसिताधिकारेण विदुषा सह
स्वयमपि तत्राधिगतविद्योऽतः कार्योद्बुद्धलोकस्वरूपलक्षणोतीत्यर्चिरादिनागतस्यास्य तत्त्वप्राप्त्यपुनरावृत्त्यभिधाना
त्ते ब्रह्मलोकैषु परांतकालेष्वामतात्परिमुच्यन्ति सर्वे इति वचनाच्चावगम्यते श्रीसूत्रे ० सूत्रे चार्थमर्थो वगम्यते
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संचरे परस्यां ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परंपदमिति अतः कार्यमुपासीनमेवाचिरादिके
गलोनयतीति वादरे मते अत्र जैमिनिः पक्षो तदं परिग्रहेण प्रत्यवतिष्ठते परं जैमिनि मुख्यत्वात् परं ब्रह्मलोपासीनमेवा
चिरादि नयतीति जैमिनि राचार्यो मन्यते कुतः मुख्यत्वात् तत्सु रूपाः मानवः स एताव ब्रह्मगमयतीति ब्रह्म शब्दस्य पर
स्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् प्रमाणांतरेण कार्यत्वनिश्चये सत्ये वहि लाक्षणिकत्वं कुत न च गमना नुपपत्तिः प्रमा
णपरस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वेपि विदुषो विशिष्टदेशगतस्येवाविद्यानिवृत्तिशस्त्रात् यथा हि विद्योत्पत्तेर्वर्णाश्रम
धर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिशस्त्रादवगम्यते तथानिः शेषाविद्यानिवर्तनरूपवि
द्यानिवृत्तिरपि विशिष्टदेशगति सायेहोति गतिशस्त्रादवगम्यते विविदुष उक्तांति प्रतिषेधादितु पूर्वमेव परिहृतं य
त्तु ब्रह्मलोकानितिलोकशब्दवदुच्यते न भ्यां विशेषणकार्यभूतहिरण्यगर्भप्रतीतिरिति तदुक्तनिषादस्य प्रतिरिक्त्या
येन ब्रह्मेवल्लोका ब्रह्मलोका इति कर्मधारयस्येव युक्तत्वादर्थस्येकत्वे निश्चिते बहुवचनस्यादिति पाशानिति बहुवचनेः परस्य
ब्रह्मणः परियूणीस्य सर्वगतस्य सत्यसंकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः साधारणा अप्राक्कृता ब्रह्मलोकाः नात्यताय न संतीति श्रु
तिस्य प्रतीतिहासपुराणप्रामाण्यात् श्रीदर्शनाच्च ० दर्शयति च श्रुतिः सर्वान्नाड्यानि जीम्यदेवयानेन गतस्य परब्रह्म
सिंघसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं पृथक्त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति यदुक्तं प्रजापतेः सभावे प्रमथ
पद्य इत्यर्चिरादिनागतस्य कार्यप्रत्यभि संधिर्दृश्यत इति तत्रोत्तरं श्रीनचकार्यप्रत्यभि संधिः नचायं प्रत्यभि संधिः कार्य

स्वा ४

पश्चिन्नेत्याय ४

नमो विद्यत एव श्री कार्यं वाट रिस्य गत्सुपयतेः अर्चि रादि नैव गत्सुपयते विज्ञान अर्चि रादि रा मान वा त श्र ग
रा प्राति वा हि को विद्या सं ब्रह्म गमयतीत्युक्तं इदं मिदानी चिंत्यते किं मयमर्चि रादि को गताः कार्यं हि र एष ग र्भ मुपासीना
नमो विद्यत पर ब्रह्मोपासीना नमः प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकं नमोपासीनां अति विप्रये कार्यं उपासीना नैव गमयतीति वा
द रि रा चार्थ्य म न्य ते कुतः अस्मि हि र एष ग र्भ मुपासीन स्येव गत्सुपयतेः न हि परि पूर्णं सर्वं सर्वं गतं सर्वं त्म भूतं पर
ब्रह्मोपासीन स्य तत्प्राप्तये देशांतरातिरूपपद्यते प्राप्तत्वा देव नित्य प्राप्त पर ब्रह्म विषया विद्या निवृत्ति मात्र मेव हि
पर विद्या कार्यं कार्यं तु हि र एष ग र्भ रूपं ब्रह्मोपासीन स्य परिच्छिन्न देश वर्ति प्राप्य प्राप्स्यर्थं गमन मुपपद्यते अतोऽस्मि
रादि कार्यं विद्यादिक गतास्तमेव नयति श्री विरोचित त्वाच्च ० पुरुषो मानवः स एत्य ब्रह्म लोकान् गमयतीति
लोक शब्देन बहुवेचनेन ब्रह्म लोक विशेष वर्ति न हि र एष ग र्भ मुपासीन मे वा मानवो गमयतीति विशेष्यते किं व प्रा
यतेः सभां वेश्म प्रतिपद्य इति कार्यं स्पष्ट हि र एष ग र्भ स्य समीप गमन मर्चि रादि नागतो भि संध्यते न न्येवं तत्पुरुषोऽ
मानवः स एना न् ब्रह्म गमयतीत्ययं निर्देशो नोपपद्यते हि र एष ग र्भ गमने हि स एना न् ब्रह्म गमयतीति निर्दि
ष्टं स्यादत आह समीप्यानुत द्यपदेशः चो ब्रह्म एणं विदधातीति हि र एष ग र्भ स्य प्रथम जत्वेन ब्रह्म समीप्यात्तस्य ब्रह्म रा
देन व्यपदेशा इति गत्सुपयति विशेषणादिति रूक्तैर्हे तुभिर्निष्क्रीयते इत्यर्थः अथ स्यादर्चि रादि ना हि र एष ग र्भ प्राप्ता
वेष देव पथो ब्रह्म पथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव मा वर्त्त ना वर्त्त ते न योर्ध्व माध्व न्न म तत्त्व मेतीति अमृतत्वा पुन
राव निव्यपदेशो नोपपद्यते हि र एष ग र्भ स्य कार्यं भूत स्य द्वि पार्श्व कालावसाने विनाशशास्त्रात् आब्रह्म भुवना
लोकाः पुन रा वर्त्ति नोर्जुनेति वचनाद्वि र एष ग र्भ प्राप्स्य पुन राव नैव वर्त्त नीयत्वादिति तत्राह श्री कार्यं स येत दध्य

शा.भा.
च०
१००

यत्वेन रूपेणामिनिष्यद्यत इति किं न सा च श्रीरासमुद्रायपरं ज्योतिरूप इति: १०

कृतमाया चार्चिरादिना गतिर्वैलजादिश्च न विद्यते तमिमं विशेषं श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह श्रीविशेषं च दर्शयति श्रीबाव
नान्नो गते तत्रास्य यथा काम चो भवतीत्यादिका श्रुतिर्नामादिप्राणवर्ष्यं तत्र प्रतीकमुपासीना नां गत्यनपेक्षं परिमितफ
लविशेषं दर्शयति तस्मादस्मिन्निश्च केवलं वाचिहस्तु ब्रह्मदृष्टी तद्विद्यो गेन च यउपासने वतान्न यत्ति अपि तु परब्रह्मो
पासीना नात्मानं प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकं चोपासीना नाति वाहिको गणोनयतीति सिद्धम् इति श्रीभगवद्रामानु
जविरचितेशरीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ३ श्रीसंघा विर्भावस्त्वेन शब्दत्वं परं ब्रह्मोपा
सीना नामात्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीना नामार्चिरादिमार्गेण पुनरावृत्तिलक्षण गतिरुक्ता इदानीं मु
क्तानामेवैव प्रकारः स्मृतयितुं भारभते इदमाग्रायते एवमेवैव संप्रसादोऽस्माच्छ्रीरासमुद्रायपरं ज्योतिरूपसंघ
नस्य देवादि रूपवत्साध्य न रूपेण संबन्धोऽनेन वाक्येन प्रतिपाद्यते न तत्त्वाभाविकं स्वयं रूपस्या विर्भाव इति शेषे
साध्य न रूपेण संबन्ध इति युक्तं अन्यथा स्य पुरुषार्थव बोधित्वं मोक्षशास्त्रस्य स्यात्स्वरूपस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वदर्शनात्
न हि सुषुप्तौ देहेन्द्रियव्यापारेषु परतेषु केवलस्यात्मरूपस्य पुरुषार्थसंबन्धो दृश्यते न च दुःखनिवृत्तिमात्रं परं ज्योतिरूपसं
पन्नस्य पुरुषार्थः येन स्वरूपा विर्भाव एव मोक्ष इत्युच्यते स एको ब्रह्म एव प्राणं देहो त्रिय स्य चाकामहतस्परसंखेवा
पल्लवानं दीभवतीत्यादिभ्यो मुक्तस्य सुखानंत्यश्रवणात् न चापीरुचिज्ञानंदस्वरूपचेतन्यमेवास्पृशत्तपतज्जसंसार
दशायामविद्ययातिरोहितं परं ज्योतिरूपसंघं स्थाविर्भवतीति शक्यं ब्रह्मज्ञानस्वरूपस्य तिरोधानाऽसंभवात् तत्र काशपट्या
यस्य ज्ञानस्य तिरोधानं तद्विनाश एवेति हि सर्वमेवाकृतं न च प्रकाशमात्रस्यानन्तासंभवेति सुरस्वरूपतात्मानंदस्वरूपतासु
स्वस्वरूपत्वं चात्मानुकूलत्वप्रकाशमात्रात्मवादिनः कस्य प्रकाशानुकूलो भवेति प्रकाशमात्रात्मवादिनः कथंचिदप्यानंदस्व
रूपं तादृशपयादास्वरूपापत्तिमात्रे च स्वरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वा दुपसंघनस्य स्त्वेन रूपेणामिनिष्यद्यत इति वचनमनर्थकत्वात्

३

राम
१००

हिरण्यगर्भेऽपितु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वाक्यशेषे यशो हं भवामि ब्राह्मणानामिति तस्याभिसंधातुः सर्वो विद्याविमो कर्तुं
कसर्वात्मभावमभिसंधानात् अथ इव रोमाणि विधूय पापं चेदृश्वरो मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म
लोकमभिसंभवानीत्यभिसंभाव्य ब्रह्मलोकस्या कृतं तत्र श्रवणात्सर्वबंधविनिर्मुक्तस्य च साक्षात् ब्रह्म वणादतः परमेव
ब्रह्मोपासीनमर्चिंशदिनातिवाहिकैर्गणैर्नयतीति ज्ञेयं भिन्नेर्मते इदानीं वादरायणस्तु भगवान्स्वमतेन सिद्धं वमा
ह श्रीप्रतिकालं वनान्नयतीति वादरायण उभयथा च दोषात्तत्र क्रतुः प्रतीकालं वनान्नयतीति कालं वनयति
रिक्ता न नयतीत्यर्चिंशदिनातिवाहिकैर्गणैर्नयति भगवान्वादरायणो मेने एतदुक्तं भवति कार्यमुपासीनान्नयतीति न
पक्षः संभवति परमेवोपासीनानित्ययमपि नियमो नास्ति न च प्रतीकालं वनान्नयति अतः परं ब्रह्मोपास
ते ये चात्मानं प्रकृतिविद्युक्तं ब्रह्मात्मकमुपासते तानुभयविधान्नयति चेत्तु ब्रह्मकार्यं तर्ह्येतन्नामादिकं वस्तु
वदन्नादिषु सिंहदिबुद्धिं वदन्नाद्व्याकृतं केवलं वा तत्तद्वस्तुपासते न तान्नयति अतः परं ब्रह्मोपासीनानात्मानं
च प्रकृतिविद्युक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान्नयतीति कुतः उभयथा च दोषात्कार्यमुपासीनान्नयतीति पक्षेऽपि
स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंयमेत्यादिकाः श्रुत्याः प्रकुप्येयुः परमेव ब्रह्मोपासीनानिति च नियमेन
ह्येत्यविदुर्ये चेमेव श्रद्धातप इत्युपासते ते चिन्मभिसंभवन्तीति पंचाग्निविदोऽप्यर्चिंशदिगणैर्नयतीति श्रुतिः
प्रकुप्येयुः अत उभयस्मिन्नापि पक्षे दोषः स्यात्तस्मादुभयविधान्नयतीति तदेतदाह तत्र क्रतुः क्रतुः क्रतुः क्रतुः क्रतुः क्रतुः क्रतुः
येव प्राप्नोतीत्यर्थः यथा क्रतुः शस्त्रिणो के पुरुषो भवति तथैतः प्रेत्य भवति ते यथा यद्योपासते इति न्यायात्पंचाग्निविदो
प्यर्चिंशदिनागति श्रवणात् अर्चिंशदिनागतस्य ब्रह्मप्राप्नुयुः शब्दति श्रवणाच्चात एव तत्र क्रतुः न्यायात्प्रकृतिविनिर्मु
क्तं ब्रह्मात्मकत्वात्संधानं सिद्धं नमादिप्राणपर्यंतं प्रतीकालं वनानां तदुभयविधं प्रकृतिसिद्धोपासनाभावाद्दक्षिणोपासनेन

32

प्रत्यगात्मविषयमित्युत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वित्यत्रप्रतिपादितमनोपहतपाप्मत्वादिस्वरूपएवायमात्मासं
सारदशायांकर्माख्ययाविद्ययातिरोहितस्वरूपः परं ज्योतिरूपसंपद्यविर्भूतस्वरूपोभवतिअतः प्रत्यगात्मनोऽ
पहतपाप्मत्वादयः स्वाभाविकाः गुणाः परं ज्योतिरूपसंपन्नस्याविर्भवंतिजोत्यद्यंतेयज्योक्तभगवताशौनकेनापिय
थानक्रियतेजोत्सामलप्रक्षालनात्मनोः दोषप्रहाणान्नज्ञानमात्मनः क्रियतेतथायद्योदयानकरणात्क्रियते
नजलं परं सदेवनीयतेयत्किमसतः संभवः कुतः तद्योदेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः प्रकाशयतेनजन्मतेनित्या
एवात्मनोहितइतिज्ञानानंददिगुणानां कर्मणामात्मनिसंकुचितानां परं ज्योतिरूपसंपत्त्या कर्मबंधाद्वयेविकाशा
रूपाविर्भावोनानुपपन्नइतिसुष्ठुक्तं संपद्याविर्भावइति श्रीप्रविभागेनदृष्टत्वात् ० किमयं परं ज्योतिरूपयन्नः स
र्वबंधविनिर्मुक्तः प्रत्यगात्मास्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवतिउततत्प्रकारतयातदविभक्तमिति विना
यसोऽमुतेसर्वाङ्गामात्माहबुद्धाणाविपश्चितायदापश्यः यदातेरुक्तवर्णकक्षीरमीशं पुरुषं बुद्धयोजितं दविद्वान्
पुण्यपापेविध्यनिर्जयः परमं साम्यमुपैतिइदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः सर्वेपिनोयज्येतेप्रलयेन
व्यथंतिचइत्यादिश्रुतिसमन्तिभोमुक्तस्यपरेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यवगमात् पृथग्भूतमनुभवतीतिप्राप्तुच्यतेअ
विभागेनेतिपरस्मात्बुद्धाणाः स्वात्मानमविभागेनानुभवतिमुक्तः कुतः दृष्टत्वात्परं बुद्धोपसंपद्यनिष्ठत्वाविद्याति
रोधानस्ययाथातथेनस्वात्मनोदृष्टत्वात्स्वात्मनोऽस्वरूपोहितत्वमस्ययदमात्माबुद्धेतदात्ममिदंसर्वं सर्वंस्वत्विदंब्र
ह्मेत्यादिसामानाधिकरणनिर्देशोयथात्मनितिष्ठनात्मनोऽतरोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरंयथात्मानमंतरोयमय
तिसत्त्वमात्मांतर्याम्यमृतः अंतः प्रविष्टः शास्त्राजनां सर्वमाइत्यादिभिश्चपरमात्मात्मकं तच्छरीरतयातत्प्रका
रभूतमितिप्रतिपादितमवस्थितैरितिकाशरूत्नइत्यत्रअतोऽविभागेनाहंबुद्धास्मीदृशेवानुभवतिसाम्यसाधर्म्यव्यपदे
शोबुद्धाप्रकारभूतस्येवप्रत्यगात्मनः स्वरूपे तत्सममितिदेवादिप्राकृतेरूपप्रहाणेनबुद्धसामानश्रुतिप्रतिपादयति

अतोऽपूर्वेण साध्येन रूपेण संबध्यते एवं चाभिनिष्पद्यत इति वचनं मुख्यार्थमेव भवति स्वेन रूपेण लब्ध्या न देहांतेन स्वासा
धारणेनाभिनिष्पद्यत इति संगच्छते इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते संप्रदायविभीवरति प्रयं प्रत्यगात्मा चिरादिना परं ज्योति
रूपसंप्रदायं दशाविशेषमापद्यते स्वस्वरूपा विभीवरूपः नापकीकारो त्यतिरूपः कुतः स्वेन शब्दात् स्वेन रूपे
णेति विशेषणोपादानादित्यर्थः आगंतुकं देहपरिग्रहे हि स्वेन रूपेणेति विशेषणमनर्थकं स्यात् अविशेषणोपि त
सत्त्वकीय रूपत्वात् सिद्धेः यत्कृतं स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वात् संप्रदायमभिनिष्पद्यत इति वचनमनर्थकमिति
अत्रोत्तरं श्री मुक्तः प्रतिज्ञानात् श्री कर्म संबधत कृतं देहादि विनिर्मुक्तः स्वाभाविकेन रूपेणावस्थितोऽस्ते
न रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते अतो नित्यप्राप्तत्वात् पितृरूपस्य कर्मरूपा विद्यातिरोहितस्य तिरोधाननि
वृत्तिरत्राभिनिष्पत्तिरुच्यते कुतः प्रतिज्ञानात् सा हि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञाता कुत इदमवगम्यते यस्यामेति प्र
कृतं प्रत्यगात्मानं जागरिता द्वावस्थानितय विनिर्मुक्तं त्रिधा प्रिय हेतुभूत कर्मादयं शरीरविनिर्मुक्तं च प्रति
पादयितुं तत्त्वेव भूयो न्याय्यास्यामीति पुनः पुनरुक्त्वा एव मेवैव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
ज्योतिरूपसंघट्टेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यभिधानात् अतः कर्मणा संबध्यस्व परं ज्योतिरूपसंघट्टं धनिव नि
रूपा विनिर्मुक्तिः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते स्वरूपा विभीवेय्यभिनिष्पत्तिरादौ दृश्यते युक्त्या यमर्थो नि
ष्पद्यत इत्यादिषु यज्जोक्तं आत्मस्वरूपस्य सुषुप्तावपुरुषार्थत्वदर्शनात् स्वरूपा विभीवेमोक्षशास्त्रस्यापुरुषा
र्थत्वावबोधितं स्यादिति कृत्वा देवाद्यवस्थावत्सुखसंतोषवस्थांतरप्राप्तिरभिनिष्पत्तिरिति तत्रोत्तरं आत्मा प्रक
रणात् • स्वरूपेण वायुमात्मा परतपाप्मात्वादिसत्यसंकल्पत्वयव्यं त गुणक इति प्रकरणादवगम्यते यस्यात्मा पर
तपाप्मा विजये विमृत्युर्विज्ञो को विजिद्यत्सोपि पापः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति प्रजापति वाक्ये क्रमः इदं प्रकरं

शा.भा.
च.
१०२

33

मन्यते कुतः उपन्यासात् पूर्वभाषादौ यनिवदाद्यः प्राप्ता परतया मेत्याद्युपन्यासात् प्राणात् सर्वेषामपहृतया फलसत्यसंकल्पा
दीनामपि भावादिद्यमानत्वात् तुल्यप्रमाणानामितरेतरबाधो न युज्यत इत्यर्थः न च वस्तुविरोधादपहृतया फलत्वादीनाम
विद्यापरिकल्पितत्वं न्याय्यं विशेषाभावादिपरीते कस्मान्न भवतीति न्यायानुल्लेखेन त्वद्वयशक्त्यावधारणस्यान्यथ
रत्वमेव न्याय्यं एव मध्यविरोध इत्यभ्युपगम्य वदन् ज्ञानमेवास्मिन् स्वरूपं नान्यत्किंचिदस्तीत्ययमर्थो विज्ञानघन एवेत्या
दिभिर्न प्रतिपाद्यत इति मन्यते कस्तु हि विज्ञानघन एवेत्यवधारणस्यार्थः कस्तनोप्यात्मा जडव्यावृत्तः स्वप्रकाशो नाप्या
यत्तत्प्रकाशः स्वल्पोपि देशोस्तीत्ययमर्थो वाक्यादेव सुव्यक्तः स यथासंध्यवघनो नंतरीवाहकस्तनोरस च न एव एवंवा
रेयमात्मानतरोवाह्यः कस्तनः प्रज्ञानघन एवेति नैतद्वत्प्रत्यगात्मनो धर्मिस्वरूपस्य कस्तनस्य विज्ञानघनत्वे
पहृतया फलसत्यसंकल्पत्वादिधर्मसंबंधो वाक्योतरावगता विरुद्धते यथासंध्यवस्य कस्तनस्य रसघनत्वे रसनेत्रिया
वगते चक्षुराद्यवगता रूपकादिन्यादयो न विरुद्धं ते इदमत्र वाक्यतास्यर्थं यथा रसवत्त्वात् फलादिपुत्वे गादिप्रदेशभेदे
नरसभेदे सत्यपि संधवघनस्य सर्वत्रैकरसत्वं तथात्मनोपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वं स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः श्रीसंक
ल्पादेव तत्प्रयुक्तेः मुक्तः परं बुद्धौ पसेपद्यत्ता नस्वरूपो पहृतया फलत्वादिसत्यसंकल्पयर्थे तगुणक आतिर्भवतीत्युक्तं तम
धिकृत्य तस्य सत्यसंकल्पत्वप्रयुक्ता व्यवहाराश्च प्रयुक्ते सतत्र पर्येति जज्ञानरममाणस्त्रीभिर्वीर्यानेवीरा
तिभिर्वैतिकमस्य जात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नांतरसायेहा उत परमपुरुषस्यैव संकल्पमात्रादेव भवतीति विप्रये लो
के राजा दीनां सत्यसंकल्पत्वेन व्यवहारीयसाहचानो कार्यनिष्पादने प्रयत्नांतरसायेक्षत्वदशीना दस्पापितत्सा
येत्येति प्राप्तेः संकल्पादेव तिकृतः तत्प्रयुक्तेः सपदि विटलोककामो भवति संकल्पादेवाप्यपितरः समुत्तिष्ठतीति संकल्पा
देवाप्यपि जादीनां समुत्थानं प्रयते न च प्रयत्नांतरसायेक्षत्वाभिधायि क्रत्यंतरं दृश्यते येनास्य संकल्पादेवैत्यवधारण

सहस्रकृतिस्त्वेवंभूतस्यप्रत्यगात्मनःप्रकारिणा ब्रह्मणा सहतद्रुणानुभवंप्रतिपादयतीतिनकश्चिद्विरोधःब्रह्मप्रकारतया
तदविभागेनेहिंसंकल्पादेवतच्छ्रुतेरित्यादिर्नविरुध्यतेअधिकमुभेदनिर्देशादधिकोपदेशादिसादिचश्रीब्राह्मेण
जेमिनिरूपय्यासादिभ्यः० प्रत्यगात्मनःपरंज्योतिरूपसंपद्यनिष्ठततिरोधानस्यस्वरूपाविर्भावएवेत्युक्तंतत्रयेनस
कूपेणायमाविर्भवतितत्स्वरूपंश्रुतिवैविध्याद्विचार्यतेकिमपहतपाप्मत्वादिकमेवास्वत्वरूपमिति तेनरूपेणायमा
विर्भवतिउतविज्ञानमात्रमेवेति तेनरूपेणायोमयोद्विरोधइत्युभयस्वरूपेणैवेति किं तावन्प्राप्तं ब्राह्मेणेति जेमि
निराचार्योमन्यते ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थःअपहतपाप्मत्वादयोहिदहरवाक्येब्रह्मसंबन्धितयाश्रुतावा
मेलेति कुतोवगम्यतेउपयासादिभ्यःउपन्यस्यतेहिब्रह्मगुणामुपहतपाप्मत्वादयःप्रत्यगात्मनोपिप्रजापतिवाक्येयथा
त्मापहतपाप्मेत्यादिनासत्यसंकल्पश्चतेनप्रादिष्टादेनसत्यसंकल्पत्वादिब्रह्मगुणायत्ताजस्यणादयोजनंनकीडनरम
माणइत्यादिवाक्यावगताव्यवहारगृह्यतेअथैवमुपन्यासादिभ्यःप्रत्यगात्मनोविज्ञानमात्रस्वरूपत्वंनसंभवतीतिजे
मिनेर्मतमश्रीचित्तितन्मात्रेणतदात्मकत्वादिसौंडलीमिः० जेतन्यमात्रमेवास्वत्वरूपमिति तेनरूपेणाविर्भवतीत्यौड
लीमिराचार्योमन्यतेकुतस्तदात्मकत्वात्तावन्मात्रात्मकत्वादस्यप्रत्यगात्मनःसम्यग्साधनंभवद्यनोनतरोवाह्यःकृत्स्नो
सद्यन्एवएवंवाप्रैउग्रयमात्मानंतरोऽवाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानंनएवेत्यवधारणात्विज्ञानमात्रमेवास्वत्वरूपमित्यव
गम्यतेअतोस्यागुणोतराभावादपहतपाप्मेत्यादयःशब्दाविकारमुत्पदुःखाद्यविद्यातत्तदर्थमव्यावृत्तिपराइतिचित्तिहमा
त्ररूपेणाविर्भावइत्यौडलीमेर्मतं प्रतिभगवाच्चादरायणःस्वमतेनैतिहान्तमाहश्रीएवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोध
वादरायणःएवमाहविज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादनेत्यपि सत्यकामत्वादीनांपूर्वोक्तानां गुणानामविरोधवादरायणाप्राचार्य

शा.भा.
च०

१०३

34

इत्याह श्रीतत्त्वभावे संधवदुपतेः० स्वेनैव सृष्टतनुप्रभस्युपकरणभावे परमपुरुषसृष्टे रूपकरणौर्भोगोपपत्तेः सत्यसंकल्पोपि
स्वयंनसृजति यथास्वप्ने प्रथरथान् रथयोगान्यथः सृजत इत्यारम्भाथवेषांताः पुष्करिण्यः स्तवत्यः सृजते सहकृतेति
यएषु संधेषु जागर्तिका संकामं पुरुषो निर्मिमाणः तदेव शुक्रमम तंत द्रुह्यत देवा मृतमुच्यते तस्मिं लोकाः श्रिताः सर्वे त
दुनात्येति कश्चनेति चेन्नरसृष्टेरथाद्युपकरणौर्जीवोर्भुक्ते तथामुक्तौ पिलीला प्रवृत्तेने श्वरेण सृष्टेः पितृलोकदि
मिलीलारसंभुक्ते श्रीभावे जायते० स्वसंकल्पादेव सृष्टतनुप्रभस्युपकरणभावे जायत पुरुषभोगवन्मु
क्तौ लीलारसंभुक्ते परमपुरुषो पिलीला र्थं देशप्यवसुदेव पितृलोकदिकमात्मनः सृष्ट्या ते मनुष्यं धर्मा लीलारसंय
थाभुक्ते तथामुक्तानामपि स्वलीलाये पितृलोकदिकं स्वयमेव सृजति कदाचित् कदाचिच्च मुक्ताः सत्यसंकल्पत्वात् परमपुरुषली
लां तर्गतस्वपितृलोकादिकं स्वयमेव सृजंतीति सर्वमुपपन्नं ननु आत्मानुपरिमाण इत्युक्तं कथमनेकस्वशरीरे द्वेकस्यालो
रात्माभिमानसंभव इत्यत्राह श्रीप्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति श्री यथाप्रदीपस्यैकस्येव एकस्मिन्देशे बतमानस्य स्वप्रभया
देशांतरावेशस्तथा त्वनोद्येकदेशस्थितस्येव स्वप्रभारूपेण चेतनेन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्नः यथाचैकस्मिन् पिदे
हे हृदयाद्येकप्रदेशवर्तिनोपि चैतन्यव्याप्या सर्वस्मिन् देहे आत्माभिमानस्तद्वत् इयान् विशेषः अमुक्तस्य कर्मणा संकुचितता
नस्य नदेहान्तरे आत्माभिमानानुगुणव्याप्तिः संभवति मुक्तस्य त्वसंकुचितज्ञानस्य यथासंकल्पमात्माभिमानानुगुणव्याप्ति
रिदमिति ग्रहणानुगुणा च नानुपपन्ना तथाहि दर्शयति बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भाजो जीवसवितेयः स
चानेत्यायकल्पते इत्यमुक्तस्य कर्मनिग्रामकं मुक्तस्य स्वैवेति विशेषः ननु परं ब्रह्म प्राप्स्यन्तरवा ह्येयानलोपदंशं प्रतिष्ठा
प्राप्तेनात्मना संपरिच्यते न वा ह्येकिं च न वेदं न चान्तरमिति तत्कथं मुक्तस्य सार्वज्ञमुच्यते तत्रोत्तरम् स्वाप्यपसंयत्पौरुषत

स्वविज्ञानघनरवेतिवद्व्यवस्थापनंक्रियते' अतएवचानन्याधिपतिः यतोमुक्तः सत्यसंकल्प अतएवानन्याधिपति
अनन्याधिपतित्वंविधिनिषेधयोग्यत्वंविधिनिषेधयोग्यत्वेहि प्रतिहतसंकल्पत्वं भवेत् अतः सत्यसंकल्पत्व
श्रुतेवानन्याधिपतित्वंचसिद्धं अतएवसस्वरूपवतीत्युच्यते श्री अभावंवादिराह ह्येवम् किंमुक्तस्यदेहे
न्द्रियाणिसंतिष्ठतनसंति अथवायथासंकल्प्यसंतिनसंतियेतिविशेषशरीरेन्द्रियाणामभावंवादिराचार्य्याम
न्यतेकुतः आह ह्येवंनहवेसशरीरस्यसतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्यशतइ
तिशरीरसंबंधेदुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधायास्माच्छरीरांस्तमुत्थायपरंज्योतिरूपसंपद्यत्वेनरूपेण
भिनिष्पद्यतइतिमुक्तस्याशरीरत्वंह्यहं कृतिः श्रीभावंजैमिनिर्दिकल्पामननात् मुक्तस्यशरीरेन्द्रियांभावं दि
जैमिनिश्चाय्यमन्यतेकुतः विकल्पामननात् विविधः कल्पोविकल्पः वैविध्यमित्यर्थः स एकधाभवतित्रिधा
भवतिपंचधाभवतिसप्तधेत्यादिभक्ते आत्मनोऽ एकस्याच्छेद्यस्य अनेकधाभावासंभवात्रिधाभावादयः शरीरनि
बंधनाइत्यवगम्यते अशरीरवचनंतु कर्मनिमित्तशरीराभावपरं तदेव हि शरीरं प्रियाप्रियहेतुः भगवांस्तुवादाय
यणः स्वमतेनसिद्धातमाह श्री द्वादशाहं वदुभयविधंवादरायणोऽ तः ० संकल्पादेवेत्येतदतः शाब्देनपरास्पृश्य
ते अतएवसंकल्पादुभयविधंशरीरमशरीरं चमुक्तं भगवान् वादरायणोमन्यते एवंचोभयविधश्रुतिरूपपद्यते
द्वादशाहं वद यथाद्वादशाहेनद्वादशाहमद्विकामा उच्येयुः द्वादशाहेनप्रजाकामं याजयदित्युपेति यजतिचोदनाभ्यासंक
ल्पभेदेनसत्रमहीनंचभवति यथाशरीराद्यप्यकरणवत्त्वंतदातानिशांकाद्यप्यकरणानिह्येनैवसंख्यानानीतिनास्तिनियम

शा.भा.
३०४

तदेष्टतवृष्णं प्रजायेयेति तं तेजोऽयजतेति ब्रह्मवाइदमग्र आसीत् तदेवं सन्नयमवत् तच्छ्रेयो रूपमस्य सजवत् संत्रयान्नेतानि देवनाह
त्राणि शिवरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति आत्मा वाइदमेकमेवाग्र आसीन् आत्मा त्वेति च निमिषत् स
इष्टतलोका नुसृजति स इमान् लोकान् सृजत एको ह वै नाशय एवाग्र आसीन् ब्रह्मा नेशानः नेमेद्यावा एथिधीन
नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी नरमेततस्य ध्यानांतः स्थस्यैका कम्पाद श्रोत्रिया लीत्यादिषु यः प
थिष्यांति नृपयिष्या अंतर इत्यारभ्य यः आत्मनितिष्ठन् नित्यादिश्चरित्व जन्मियमनं परमपुरुषं प्रकृत्यैव प्रश्यते
असन्निहितत्वाच्च न चैतेषु निखिलजगन्मियमनं प्रसंजीषु मुक्तस्य संनिधानमस्ति येन जगद्वापारं तस्यापि स्यात्
श्रीप्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेः श्रीसत्त्वरूपवर्तितस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति इमां लोका
न्कामान्नीकामरूपानु संचरन्मिति प्रत्यक्षेण श्रुत्या मुक्तस्य जगद्वापा उपदिश्यते अतो न जगद्वापारवर्जमिति चे २८
न प्राधिकारिकमंडलस्थोक्ते प्राधिकारिकारेषु निष्कृता हिरण्यगर्भोदयः मंडलानि तेषां लोकाः तस्या भोगा मुक्तस्या
कर्मवश्यस्य भवतीत्ययमर्थस्तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादि नोच्यते अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्तोधिकारिलोकानुव
त्नविदिति भूताननुभूययथा कामे तस्य तीत्यर्थः तदेवं विकारांतर्वर्तिन प्राधिकारिकमंडलस्थाने सर्वा न भोगा न सर्वेति
भूतिभूताननुभवतीत्यनेन वाक्ये नोच्यते न जगद्वापारः यदि संसारिवन्मुक्तो विविकारांतर्वर्तिनो भोगा न्मुक्तेर्तर्हि वदस्ये
वमुक्तस्याप्यंतवदेव भोग्यजातमलं च स्यात् तत्राह विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ० विकारे जन्मादिकेन वर्तत इति विकारा
वर्तिनिर्धृतनिखिलविकारं निखिलं ह्यप्रत्यनीककल्याणैकता न निरतिशयानंदपरं ब्रह्म सविभूतिसकलकल्याण
गुणमनुभवति मुक्ताः तद्धिभूत्यतर्गतत्वेन विकारवर्तिनां हिलोकानामपि मुक्तभोग्यत्वं तथा हि परस्मिन्ब्रह्मणि निर्विका
रे नवधिकातिशयानंदे मुक्तस्यानुभवित्वेन स्थितिमाह श्रुतिः यदा ह्येवमेतस्मिन् ब्रह्मेण तस्मै निरुक्ते निलेखने भवे

२८

१४

शवेक्षमाविष्कृतं हि श्रीनेदं वचनं मुक्तविषयं अपि तु स्वाप्यसंपत्तोरन्यतरापेक्षं स्वाप्ययः सुषुप्तिरित्युक्तं संपत्तिश्च मरणं
वाञ्छनसिंघत इत्यादिभ्यः परस्यादेवतायामिति वचनात्तयोश्चावस्ययोः प्राक्तप्राप्तिर्निसंबोधत्वे च विद्यते अतः
स्तयोरन्यतरापेक्षामिदं वचनं सुषुप्तिमरणयोर्निसंबोधत्वं मुक्तस्य च सर्वज्ञत्वमाविष्कृतं हि श्रुत्या न ह खल्वयमेवं
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमसीति ने एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोगं पश्यामीति सुषुप्ति
वेलायां निसंबोधत्वं मुक्ता तस्मिन्नेव वाक्स्मिन् मुक्तमधि रूपाय सवा एष एतेन दिव्येन चक्षुषामनसेतान् कामान् पश्य
नरमतेय एति ब्रह्मलोकमिति सर्वज्ञत्वमुच्यते तथा सर्वहृदयप्रपन्नः पश्यति सर्वं भाप्रोति सर्वं शः इति च स्पष्टमेव सर्वं सर्वज्ञत्व
मुच्यते तथा मरणो च निसंबोधत्वं मेतेभ्यो भूतेभ्यो ह्यनुत्तराय तान्येवानुविनश्यतीत्युक्तं विनश्यति न पश्यतीत्यर्थः अतः
प्राप्तेनात्मनेति वचनं स्वाप्ययसंयत्तोरन्यतरापेक्षं म. जगद्धापादवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च श्री किं मुक्तस्यैव
व्यंजगत्सृष्ट्यादि परमपुरुषासाधारणं सर्वं श्रुतत्वं मन्त्रि उक्तं तद्विहितं केवलं परमपुरुषानुभवविषयमिति संशयः किं मुक्तं ज
गदीश्वरत्वमपीतिकुतः निरुंजनः परमं साम्यमुपैतीति परमपुरुषेण परमसांभवापत्तिश्च तेऽसत्यसंकल्पश्च तेऽनृति
परमं साम्यं सत्यसंकल्पत्वे सर्वं श्रुतं साधारणं जगद्धापादरूपं जगन्निर्गमनेन विनियम्यते अतः सत्यसंकल्पत्वं परमसा
म्योपपत्तये सक्तं जगन्निर्गमनरूपमपि मुक्तं च व्यंजित्वेवं प्राप्तप्रचक्षते जगद्धापादवर्जमिति जगद्धापादो निरिवल
चेतनाचेतनस्वरूपमपि प्रवृत्तिर्भेदनिश्चयमनमैतर्थात् निरस्तनिरिवलतिरोधानस्य निर्वीजब्रह्मानुभवरूपं मुक्त
स्यैव व्यंजितुं प्रकरणात् निरिवलजगन्निर्गमनं हि परं ब्रह्म प्रकृत्या श्राव्यते यतो वा इमां भूतानि जायंते येन जा
तानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभि संविदांति तद्विजिता सत्यं तद्व्रजिति यदेतन्निरिवलजगन्निर्गमनं मुक्तनामपि साधारणं स्यात्तत
श्चेदं जगदीश्वरत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं न भेदं जगद्धापादरूपं हि जगद्धापादत्वे तस्यासदेव सोमेदं यत्र आसीदेकमेवाद्वितीयं

परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथा वस्थानमस्तीति शास्त्रादवगम्यते अतो मुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वं परमपुरुष
 साम्यं च जगद्धारवर्जं श्री भोगमात्रसाम्यलिंगञ्च श्री ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूप भोगमात्रे मुक्तस्य
 ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनाच्चल्लिंगाज्जगद्धारवर्जमित्यवगम्यते सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह ब्रह्मणा वि
 पश्चितेति अतो मुक्तस्य परमपुरुषसाम्यसत्यसंकल्पत्वं च परमपुरुषसाधारणं निखिलजगन्नि यमनश्च
 तानुगुणेन वर्णनीयमिति जगद्धारवर्जमेव मुक्तैश्चर्यं यदि परमपुरुषाय न मेव मुक्तस्यैश्चर्यं तर्हि
 तस्य स्वतंत्रत्वेन तत्संकल्पा न्मुक्तस्य पुनरावृत्ति संभवनाशं केत्यत्राह श्री अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः
 शब्दात् श्री यथानिखिलहेयप्रत्यनीककल्पा लोका नो जगज्जन्मादिकारणं समस्तवस्तुविलक्षणः सर्व
 ज्ञः सत्यसंकल्पः आश्रितवात्सल्येकजलधिः परमकारुणिको निरस्तसमाभ्यधिकसंभाव नः परब्रह्मा
 भिधानः परमपुरुषोस्तीति शब्दादवगम्यते एवमहरहरनुद्धीयमानवर्णाश्रमधर्मानुगृहीत तदुपासनरू
 पतत्साराधनप्रीत उपासी नानादिकालप्रवृत्तानंतदुस्तरकर्मसंचयरूपाविद्यां विनिवर्त्य स्वयाद्यात्म्यानुभव
 रूपानधिकातिशयानंदं प्राप्य पुनर्जीवर्त्तयतीत्यपिशब्दादेवावगम्यते शब्दश्च सखत्वेव वर्त्तयन्मावदायुषं ब्र
 ह्मलोकमभिसंपद्यते न पुनरावर्त्तते इत्यादिकः तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम् मामुपेत्य पुनर्न जन्मदुःखालय
 मशास्वते नासुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गता आ ब्रह्मभुवनाहोका पुनरावर्त्तनोर्ज्जनमामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्ज

प्रतिष्ठां विदंते अथ सो भयं गतो भवति र सो वै सः २ संज्ञे वायं लब्धानं दी भवतीत्यदिका तद्धि भूतिभूतं चे जगत्ते वैवर्तते
 तस्मिंश्चोकाश्रिताः सर्वे तदुनात्मेति कश्चने निष्कृतेः अतः स विभूतिकं ब्रह्मानुभव न विकारांतर्वर्तिनः अति कारिकं
 उत्तस्थानपि भोगान् भुंक्ते इति सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यादि नोच्यते न मुक्तस्य जगद्वापारः श्री दक्षीयत एवंप्रत्यक्षानुमा
 ने श्री अथ प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियाम्य भूतस्य नियं ह भूत परमपुरुषासाधारणं जगद्वापार रूपं नियं न न संभवतीत्यु
 क्तं निरविलजगन्निधमन रूपो व्यापारः परमपुरुषासाधारण इति दर्शयतः प्रकृतिस्मृती भीषास्मादतः पवते भीषो देति
 सूर्यः भीषास्मादग्निश्चंद्रश्च मस्युर्ध्वं वति पंचम इति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिसूर्या चंद्रमसौ विधत्ते तिष्ठ
 त इत्यादि तथा एष सर्वे अक्षर एष भूताधिपति एष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः एषां लोकानां म संभेदायेति च प्रकृतिः
 स्मृतिरपि मया ध्यक्षेण प्रकृतिः स्वयं ते स्वराच्चरं हेतुना नेन कौं ते यजगद्विपरिवर्तते विष्टभ्या ह मिदं कृत्स्न
 मेकांशेन स्थितो जगदिनिचल धामुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वादि पूर्वकस्याप्यानंदस्य परमपुरुष एव हेतुरिति प्रक
 तिसमृती दर्शयतः एष हि बानंदयातिमां च बोध्यमिच्छारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान् समतीत्येतां नृवृक्षभूपा
 यकल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा ह म मृतस्याव्ययस्य च शास्त्रतस्य च धर्म्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य चेति यद्यप्यहं त
 मत्वादि सत्यसंकल्पपर्यंतो गुणगणः प्रत्यगात्मनः स्वाभाविक एवा विभूतस्तथापि तस्य तथा विधत्तमे
 व परमपुरुषा यत्तं तस्य नित्यस्थितिश्च तदा यत्ता परमपुरुषस्यैतन्नित्यता यां नित्ये पृत्वान्नित्यतया वर्तते
 इति न कश्चिद्विरोध एवमेव परमपुरुषभोगे यकरणस्य लीलौ यकरणस्य च नित्यतया शास्त्रावगतस्य

नमनविद्यतइति नवोच्छिन्नकर्मसंबंधस्या संकुचितज्ञानस्य परब्रह्मेकानुभवस्वभावस्य तदेकप्रियस्या
 नवधिकातिशयान्न दं ब्रह्मानुभवतो न्यापेक्षा तदर्थं शक्तिशरं भाद्य संभावात् पुनरावृत्तिशंका न च पर
 मपुरुषः सत्यसंकल्योत्पत्तिप्रियं ज्ञानिने लब्धा कदाचिदावर्त्तयिष्यति य एव माह प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थमहं
 स च मम प्रियः उदाराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वा तैव मे मतं आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुन्नमो गतिं बहूनां
 जन्मेनामंते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इति सूत्राभासः शास्त्रपरिसमा
 सिद्धो तयतीति सर्वे समं जसम् इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीरामकर्मसामेयचतुर्थीध्यायस्य चतुर्थः

१५८
१४८

सामान्य अंकुत

शास्त्रिकमिसासापाव्य

~~विश्वकोष~~ विश्वकोष

३९